

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ DOKTORANTURA VƏ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Yusibov Seymur Əliyar oğlu

**“Müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin
təkmilləşdirilməsi prioritetləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

050404 “İqtisadiyyat”

İxtisasın şifri və adı

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Elmi rəhbər

Dos.i.e.n. M.Ə.Əliyev

Magistr proqramının rəhbəri

Dos.i.e.n. İ.M.Mahmudova

Kafedra müdiri

Prof.i.e.d. M.A.Əhmədov

BAKİ 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ		3-5
FƏSİL I	SOSIAL MÜDAFİƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	6-42
1.1.	Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin vacibliyi və metodoloji əsasları	6-16
1.2.	Sosial dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin mahiyyəti, tərtibi və tətbiqi	16-30
1.3.	Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri	30-42
FƏSİL II	SOSIAL TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	43-71
2.1.	Əhali gəlirlərinin dövlət tənzimləməsi si əhalinin sosial müdafiəsinin mexanizminin əsası kimi.	43-53
2.2.	İstehlak yönümlü dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin əhalinin sosial müdafiəsinə effektiv təsirinin dəyərləndirilməsi	53-61
2.3.	Əhalinin yaşayış minimumu və ünvanlı sosial yardım mexanizmləri	61-71
FƏSİL III	ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ	72-82
3.1.	Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi strategiyası: yeni hədəflər və çağırışlar.	72-78
3.2.	Sosial müdafiə və əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi prioritetləri	78-82
NƏTİCƏ		83-86
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT		87-88

Giriş

Əhalinin sosial müdafiəsinin iqtisadi islahatların konseptual əsaslarını təşkil etməklə istənilən ölkədə iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsas hədəfləri halında, reallaşma yollarına və konkret resurslarına müvafiq xarakterik cəhətlər kəsb edir. ƏSM-nin bir proses kimi kriteriyə və indikatorları, hədəf və mexanizmlər məcmusu halında həmişə islahatlar obyektini kimi hər bir sosial dövlətin əsas vəzifəsi olaraq formalaşır.

ƏSM-nin kriteriyə və indikatorlarının, hədəf və mexanizmlərinin, onun mahiyyəti, ölçüsü və dəyərləndirilməsinin öyrənilməsi sistemli yanaşma, kompleks dəyərləndirmə və reallaşma üsullarında konkret vasitələr sayəsində mümkündür. Bu qeyd olunan səbəbdən də ƏSM-nin səviyyəsinin müəyyən edilməsi və onun indikatorlar sistemində mövcud olan əsas parametrlərin real bir prosesə müvafiq seçilməsi nəzəri və metodoloji nöqtəyi-nəzərindən xarakterik cəhətlər kəsb edir.

ƏSM-nin vahid bir sistem nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilməsi və onun makro və mikroiqtisadi səviyyəli iqtisadi inkişaf strategiyasında istifadə edilməsi prinsipi və metodiki aspektləri ifadə etdirir. Bu qeyd olunan nöqtəyi-nəzərindən ƏSM-nin əsas obyektini kimi qarşılıqlı münasibətdə olan bir proseslərin məcmusu kimi dəyərləndirilir.

ƏSM-nin tənzimlənməsi siyasət və mexanizm nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilir. ƏSM-nin sistemli tədqiq edilməsi insan inkişafına, onun potensialına təsirli olan mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi yollarını daxil edir.

Magistr dissertasiya işinin əsas məqsədi ƏSM-nin sistemli dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin təkmilləşməsinin yollarını irəli sürməkdən ibarətdir. Dövlət tənzimləməsi obyektini olaraq ƏSM-nin prioritet aspektlərini əsaslandırmaq və onların dövlət tənzimləməsinin əsas metodologiyasını irəli sürməkdən ibarət olmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi, onun tədqiq edilməsində aşağıdakı vəzifələrin araşdırılmasını formalaşdırır:

– ƏSM-nin sistem təsvirini verməklə onun dövlət tənzimləməsinin konseptual əsaslarını və metodoloji prinsiplərini vermək;

– ƏSM-nin dövlət tənzimləməsi əsas yollarını ölkənin mövcud inkişafı strategiyası və transformasiyası nöqteyi-nəzərindən əsaslandırmaq;

– ƏSM-nin hədəflərini müəyyən edən və mövcud reallıqlar və münasibətlər şəraitində respublikamızın davamlı inkişafı və sosial qütbləşmənin nəzəri-təşkilati məsələlərini yerinə yetirən mexanizmləri formalaşdırmaq;

– sosial dövlət tənzimləməsi mexanizmləri sistemində əhali gəlirlərinin yaranması və dinamikasının əsas tendensiyalarının təhlil edilməsi, onun əsas faktorlarının dəyərləndirməklə əhali gəlirlərinin dövlət tənzimlənməsinə tövsiyələr vermək;

– əhali rifah halının əsas həlqəsi olan istehlak sferasının dövlət tənzimləməsinin makroiqtisadi və mikroiqtiadi səviyyəli tendensiyalarının xarakterik xüsusiyyətlərini təhlil etməklə istehlak sferasına təsirli olan mexanizmlərin təkmilləşmə yollarını vermək;

– ƏSM-nin dövlət tənzimləməsinin ədalət prinsiplərini və dövlətin təzminat sisteminin mövcud durumu, onların hüquqi və təşkil edilməsi məsələlərini təkmilləşdirmək üçün yaşayış minimumunun tərtibi və tətbiqi mexanizmlərini təkmilləşdirmək;

– ƏSM-nin dövlət tənzimləməsinin perspektiv rolunu gücləndirmək məqsədi ilə sosial sferanın vahid sistem nöqteyi-nəzərindən metodlarını və onun əsas prioritetlərini təkmilləşdirmək yollarını əsaslandırmaq;

– ƏSM-nin konturlarının və iyerarxiya quruluşunun tədqiq edilməsi və tərtibində prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi, onların yeri və dəyərləndirilməsinin kriteriyə və indikatorlarını vermək;

– ƏSM-nin sisteminin dövlət tənzimləməsi mexanizmi kimi təkmilləşməsinin konseptual əsaslarını, işlək mexanizmlərini və əsas prioritetlərini vermək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını sosial ədalət, obyektiv qütbləşmə prinsiplərinə müvafiq olaraq bölgü və istehlak sferasını dəyərləndirmək aspektləri verilir. Sosial sistem nöqteyi-nəzərindən aqreqasiya və dezaqreqasiya sistemi verilir. Makroproblemlərin reallaşmasında müxtəlif sosial problemlərin reallaşmasının rolu

və əksinə qarşılıqlı əlaqə və təsir etmə mexanizmlərinin elmi əsasları metodoloji aparatın yeniləşməsi sayılır.

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını iqtisadi qanunlar sistemi, sosial tələbatların yaranması faktorları, mövcud iqtisadi artım və yerinə yetirilən iqtisadi və sosial siyasətin əsas müddəaları, dövlət tənzimləməsi mexanizmləri təşkil edir. Metodoloji yanaşma obyektı olaraq vahid sistem kimi sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsi obyektı kimi ifadə edilir. Onun tədqiq edilməsi metodologiyası strateji yanaşma ilə empirik dəyərləndirmə prizmasından reallaşdırılır.

Dissertasiya işində baxılan məsələlərin öyrənilmə səviyyəsinin tədqiq edilməsi onun araşdırma yollarını müəyyən edir. Sosial sferanın müxtəlif sahə, ərazi və funksional vəzifələrinə əsasən təsnifatı müxtəlif məqsədlərin reallaşma nöqtəyindən öyrənilmişdir. Amma sosial sferaya ümumi xüsusiyyətlərin məcmusu, sistemi və dövlət tənzimlənməsi obyektı kimi öyrənilməsinə az yer verilmişdir. Müasir dövrdə ƏSM-nin strateji planlaşması ilə mikroiqtisadi səviyyəli araşdırmaların vəhdətinin elmi əlaqədarlığı və məntiqi modelini vermək niyyəti ilə araşdırma aparılmışdır. Bu qeyd olunan nöqtəyindən dissertasiya işinin aktuallığı onun nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, qoyulan problemlərin reallaşmasının əsas mexanizmləri ilə ifadə olunur.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını sosial iqtisadi inkişaf proqramlarının konseptual əsasları, konkret istiqamətləri və indikatorlarının dinamikası istifadə edilir. Sosial sahələrin dövlət tənzimləməsi siyasəti, yerinə yetirilən dövlət tənzimləməsi mexanizmləri və konkret tədbirlərin sosial-iqtisadi nəticələri istifadə edilir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları, yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf proqramları ƏSM-nin sisteminin əsas indikatorları və yerinə yetirilən islahatların təcrübi və nəzəri əsasları istifadə edilir.

Dissertasiya işində mərkəzi statistika idarəsinin hesabatları, nazirliklərin materialları və müəllifin hesablamaları istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yazılmasında respublika alimlərinin və xarici ölkələrin sosial sahələrə dair araşdırmaları, planlaşma təcrübəsinin metodiki əsasları istifadə edilir.

FƏSİL I SOSIAL MÜDAFİƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin vacibliyi və metodoloji əsasları

ƏSM-nin tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatında obyektiv zərurət və genealoji köklərə müvafiq iqtisadi inkişafın tərkib hissəsidir. Belə ki, sosial siyasət, sosial dövlət və ƏSM- anlayışları tam olaraq kompleks və qarşılıqlı münasibətdə dövlət tənzimləməsi obyektidir. ƏSM-nin mahiyyəti və onun əsas indikatorlarının adekvatlığı bu qeyd olunan inkişafın dövlət tənzimləməsi texnologiyasını və müvafiq olaraq vəzifə və mexanizmlərini formalaşdırır.

ƏSM-nin mahiyyəti və yollarını müxtəlif prizmalardan təhlil edib, proqnozlaşdırmaq olar. Hər şeydən qabaq onun maddi tərəfi və makroiqtisadi problemləri iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsas həlqəsi olur. ƏSM- mövcud iqtisadi şərait və iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi ilə yaranır. Belə ki, hər şeydən qabaq iqtisadi artımla bərabər əhalinin rifah halının tənzimlənməsi, sosial şəraitin sahə və ərazilər baxımından inkişaf problemləri və o cümlədən istənilən sosial obyektin daxili parametrləri ilə xarakterizə edilir. ƏSM-nin tənzimlənməsinin əhali təminatı ilə əlaqədar tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi bazar iqtisadiyyatında sosial tələbat sistemi, bu qeyd olunan tələbin ödənilmə dərəcələri və o cümlədən tələbin ödənilməsi yollarını təmin edən şəraitlə dəyərlənir. Bu qeyd olunan səbəbdən də sosial tələbat və sosial obyektlər arasında olan münasibətin təşkil edilməsi kriteriyaların müvafiq olması ilə yaranır. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması kriteriyası olaraq ƏSM-nin indikatorları, onun diferensial xüsusiyyətləri müəyyən olunur.

ƏSM-nin tənzimlənməsi xeyli obyektiv və vacib faktorların effektiv təsirindən idarə edilməyə ehtiyacı nöqtəyi-nəzərindən yaranır. Belə ki, istənilən ölkədə inkişaf tendensiyalarının xarakterik cəhətləri, onların dinamikası və resurs potensialının maddi-maliyyə quruluşu ƏSM-nin müəyyən konturlarını formalaşdırır, onun əsas yollarını müəyyənləşdirir. Zənnimizcə, ƏSM-nə qlobal nəzər yetirməklə problemlərin reallaşmasının tənzimlənmə sistemini tərtib etmək mümkündür:

1. Əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun azaldılması;
2. Sosial mühit, sosial infrastruktur və sosial obyektlərin, sosial təminat sisteminin təkmilləşməsi yaxşılaşdırılması, sosial idarəetmənin;

Birinci istiqamətdə iqtisadi artım və onun bölgüsünü təkmilləşdirməsi yolu ilə əhalinin maddi və mənəvi ehtiyacının ödənilməsi və ya da ki, insanın sosial kontingent kimi özünün sosial fəallıq və tələbat səviyyəsinin artırılması cəhdləri aiddir.

İkinci istiqamət isə xeyli sosial sahələrin inkişafı, bazarın təşkil edilməsi və idarə edilməsi sayəsində ƏSM-nin dinamikasını tənzimlənməsi. Dövlət tənzimləməsi həm sahə, həmçinin funksional təyinatlar əsasında formalaşır. Funksional dövlət tənzimləməsi bazar tipli inkişaf şəraitində ünvanlı, sistemli və kompleks proqramlı təminatı daxil edir.

Sosial sahələrin dövlət tənzimləməsi bir başa və dolayısı yolla maddi-maliyyə və istehlak mühiti formalaşdırmaqla yaranır. Əhali gəlirlərinin artımı, yoxsulluğun azaldılması və o cümlədən məcmu tələb və təklif tarazlığının təminatı ilə yaranır. Müasir dövrdə sosial tənzimlənmənin obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Belə ki, cəmiyyətdə və iqtisadi inkişaf sferasında tələbat və onun ödənilməsi imkanları fərqlidir. Məşğulluğun və o cümlədən müxtəlif regionlarda əmək və məişət şəraitinin fərqliliyi dövlətin dövlət tənzimləməsi siyasətini və onun mexanizmini formalaşdırır. Başqa bir tərəfdən əhalinin əmək qabiliyyətinə və qazandığı fayda və mənfəətə əsasən eyni olmadıqları və obyektiv iqtisadi qütbləşməsi baş verdiyi üçün onların əhalinin həyat səviyyəsinin saxlanılması xeyli dövlət tənzimləməsi sisteminin üsul və mexanizmlərinin labüd olduğunu formalaşdırır [17]. Tənzimlənmənin dövlət və qeyri-dövlət mexanizmləri haqqında xeyli kompleks tədbirlərin olması da məqsədli proqram metodlarının olmasını tələb edir. Maraqlar və mənafeələrin uzlaşması kontekstindən dövlət tənzimləməsi sahə, funksional və hər hansı məqsədli ünvanlı vəzifələri həlli üçün kriteriyalar və indikatorlara əsaslandırılır. Sosial dövlət tənzimləməsi tələbat sistemi, sosial sahələr və əhalinin sosial-demoqrafik qrupları baxımdan əvvəlcədən nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq üçün işlənir. Sosial

proqnozlar vacib resurslara və texnologiyalara əsaslandırılır və reallaşdırılır. Sosial proqnozlar qlobal və konkret ünvan və həll edilən problem baxımdan işlənilir və hazırlanır. Belə ki, əhalinin həyat səviyyəsi, onun potensialı və bu qeyd olunan potensialın təkrar istehsalı üçün vacib olan resursları tələb edir, bu qeyd olunan resursların istifadə edilməsi yolları və bölgüsü sosial siyasəti formalaşdırır.

Dövlət tənzimləməsinin əsas məqsədi sosial ehtiyaclar və onların ödənilməsinin rəşional normaları əsasında formalaşır. Əhalinin maddi rifah halının səviyyəsi, onun obyektiv tələbatları və inkişaf üçün vacib olan parametrləri dövlət tənzimləməsi problemini və onun əsas yollarını müəyyən edir. Sosial məqsədlər və ehtiyaclar və çatılmış inkişaf səviyyəsi mürəkkəb sosial-iqtisadi bir proses olduğu üçün onun tənzimlənməsi ilə real, normativ və ya hər hansı ideal səviyyədən nəzər yetirmək olar. Belə ki, real durumun özü də eyni olmayan fərqli sosial qruplar və əhali üçün müxtəlifdir. Bu qeyd olunan səbəbdən də dövlət tənzimləməsi siyasəti orta təbəqə və az təminatlı ailələr, o cümlədən inkişaf üçün nəzərdə tutulan mövqelər üçün əsaslandırılır və müvafiq olaraq dövlət tənzimləməsi parametrlərində və mexanizmlərində öz təzahürünü tapır.

İqtisadi və sosial maraqlar və mənafelər tənzimləmənin əsasıdır. Dövlət tənzimləməsi dəyərləndirmə və o cümlədən inkişaf üçün stimulyaradan maraqlar və mənafelər əsasında formalaşır. Bazar iqtisadiyyatında sosial vəziyyət xeyli sosial normalar və maddi imkanların və tələbatları n özünün dinamikası, quruluşu və o cümlədən dəyişmə tendensiyaları ilə hesablanılır. ƏSM-nin özü nisbi mənə kəşb etməklə onun tədqiq edilməsi fəlsəfi, iqtisadi və o cümlədən dövlət tənzimləməsi kriteriyaları nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilir. Dinamik və kompleks ƏSM-nin tək cə maddi faktorlar ilə deyil, bu qeyd olunan maddi faktorların mənəvi dəyərlərlə kompleks hesablanılır. İnsanın özünün və cəmiyyətin, millətin inkişafı ƏSM-nin determinant rolunu oynayır. Ancaq fizioloji ehtiyacla kifayətlənən fiziki şəxs və ya cəmiyyətin dünya səviyyəli inkişafı müqayisə edilməsi, müxtəlif kriteriyalar nöqtəyi-nəzərindən hesablanılır və tələbin özünün inkişaf etdirməsi səbəbindən dəyərləndirilir. Fərdi əmək fəaliyyəti və tələbatlarla yaşayan əmək xeyli elmi-texniki

istehlakdan uzaq olan uzunömürlü şəxs ƏSM- nöqtəyi-nəzərindən maksimum hesablanılır. İstənilən şəraiti olan, ömür böyü dünyanın maddi və mənəvi nemətlərini bəzən israfçılıqla istifadə edən birisinin ömrünün qısa olması və ya onun fiziki cəhətdən həmişə xəstə olması heç nə böyük ƏSM-nin və ya inkişaf nöqtəyi-nəzərindən yaxşı dəyərləndirilə bilməz.

Dövlət tənzimləməsi obyektiv olaraq makroiqtisadi və konkret sosial funksional vəzifələr qarşıya qoyulur. Bu qeyd olunan vəzifələrin strateji mahiyyəti və nəticələri dəyərləndirilməklə, onların effektiv variantı və müvafiq tərəflərin minimuma salınması istiqamətləri seçilir. Belə ki, rifah problemini həll etmək, müasir iqtisadi şəraitdə istənilən bir insanın potensial gəlir əldə etmək imkanlarını dəyərləndirilir. Sosial əhali kontingentlərin quruluşu onun gəlir əldə etmək fəallığını və bu qeyd olunan əhali gəlirlərinin davamlı və ya müəyyən dövr üçün xarakteri müəyyən olunur. Əgər ƏSM-nin obyektivi olan əhalinin sayı onların sosial ehtiyacının motivliyi, sosial-demoqrafik tərkibi sosial bazar segmentlərini formalaşdırır [19]. Hər şeydən qabaq ƏSM-nin məqsədi ilə vacib olan resursları və onların bölgüsü və təminat qaydaları, normativləri və müvafiq elmi əsaslarla müəyyən edilmiş sosial mexanizmləri əsaslandırılır. Bu qeyd olunan mexanizmlərin effektiv forması tapılır. Dövlət tənzimləməsi idarəetmənin funksiyası halında müəyyən məqsədlərə çatmaq prinsipləri və metodlarının işlənilib hazırlanmasını və tətbiqi ilə əlaqədar olan metodiki aspektləri özündə birləşdirir. İstehsal, xidmət və fəaliyyət növü baxımdan dövlət tənzimləməsi funksiyaları spesifik kriteriyalar, indikatorlar sistemi və dövlət tənzimləməsi texnologiyalarını özündə birləşdirir və bu qeyd olunan ünsürlərin istənilən spesifik prinsipləri, ardıcılıqları və idarəetmə mexanizmləri indiki halda dinamik dəyişdirilən bir sistem olaraq formalaşır. Dövlət tənzimləməsi obyektləri, subyektləri və funksiyaları şəraiti qarışıq bir başa səlahiyyətlər və vəzifələr daxilində reallaşdırılır. Müasir dövlət tənzimləməsi sistemi real iqtisadi problemlər və perspektiv strateji üsulların bağlılığı kimi qəbul edilir.

Əhalinin həyat səviyyəsi və demoqrafik araşdırmaların əsas nümayəndələri prof.N.M.Rimaşevskaya istehlak sferasını ayrılıqda araşdırmaqla onun islahatlar

proqramı daxilində yeni intensivləşmə, inteqrasiya və sosial gərginlik şəraitində xeyli metodoloji və metodiki aspektlərinin elmi əsaslarını vermişdir. Dövlət tənzimləməsi sferası olaraq ƏSM-nin hədəflərinin prioritetlər baxımından təhlili müvafiq olaraq iyerarxiya quruluşunu formalaşdırır. Bu qeyd olunan quruluşun əsas istiqamətləri məcmu tələb və təklif, o cümlədən investisiya və istehlak, gəlir və istehlak, sosial infrastruktura və istehsal sferası arasında olan münasibətləri dəyərləndirir. ƏSM-nin təkrar istehsalın effekti kimi nəzər yetirməklə cari və perspektiv bölgü və struktur nisbətlərin münasibətini formalaşdırmaq tendensiyaları və mexanizmləri tapılır. Bu qeyd olunan nisbətlərin bağlı ölçüləri cari və perspektiv məqsədlərin xərcləri və ya da ki, cəmiyyətə neçəyə başa gəlidiyi kriteriyalar ilə hesablanılır.

ƏSM-nin özünün dəyərləndirilməsi mürəkkəb və bağlı sahələrin inkişafının məcmu və onların əhalinin inkişaf indeksinə effektiv təsiri ilə reallaşır. İnsan inkişafı indeksi kimi beynəlxalq etalon ölçü sistemi müxtəlif dövlətlərin islahatlar şəraitində insanın inkişafını dəyərləndirmək metodologiyası ilə yaranır. Beynəlxalq hesablamalara əsasən insan inkişafı indeksi hər şeydən qabaq iqtisadi artım indeksi olan ÜDM artım tempi, təhsil səviyyəsi və ömür müddəti ilə hesablanılır. İstənilən ölkənin özünün sosial durumu çatılmış iqtisadi səviyyəsi ÜDM artımı ilə bərabər onun adam başına düşən həcmi və o cümlədən ÜDM bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində son istehlak həcmi ilə hesablanılır. Müqayisəli meyar olaraq adam başına düşən ÜDM, müvafiq indikatorların investisiya xərcləri və istehlak səviyyəsi üçün ayrılan vəsaitləri daxil edir. Yığım ilə son istehlak arasında olan bağlılıq cari və perspektiv xərclərin dəyişmə dinamikasını və onların istənilən perspektiv inkişaf üçün lazım olan geniş istehlak resursları ilə müəyyən olunur. İstehlak təyinatlı yığımı da nəzərə alınsa istehlak resursları yeni keyfiyyət və kəmiyyət kəsb edir.

ÜDM istehlak üçün istifadə olunan hissəsi ƏSM-nin və tərəqqiyə yönəlmiş əmək haqqı, fondlar və sosial müavinətlər təşkil edir. Fərdi istehlak xeyli fərdi parametrlərlə müəyyənləşdiyi halda cəmiyyətin məcmu tələbini təmin edən xeyli kollektiv və ictimai istehlak üçün vacib olan resurslarla da birləşdirilir. Kollektiv istehlak sahələri və pulsuz xidmət sferası isə büdcə xərcləri vasitəsilə

maliyyələşdirilən fəaliyyəti daxil edir. Səhiyyə, mədəniyyət, təhsil, ictimai rekreasiya obyektləri, mədəniyyət sferasında ümumi indikatorlarla inkişaf etməklə əhalinin sosial-demoqrafik qruplar baxımdan müxtəlif kəmiyyət kəsb edir. Səhiyyənin, xidmət və təhsilin pulsuz dövlət hesabına inkişafı hər şeydən qabaq bu qeyd olunan sahələrə tələbatları olan əhali kontingentləri üçün şərait formalaşdırır. Bu qeyd olunan səbəbdən də diferensial istehlak yanaşması məcmu əhali gəlirlərinin səviyyəsinə əsasən paylanma qanununa müvafiq olduqlarını müəyyən edir [21]. Əhaliyə xidmət və infrastruktur tənzimlənməsi xeyli prinsiplər əsasında formalaşır. Belə ki, makroiqtisadi səviyyədə tarazlı iqtisadi inkişaf siyasəti istehsal, bölgü və ƏSM-nin sistemi arasında olan tarazlı və müvafiq artımların olması ilə müəyyən olunur. Konkret və sahə problemlərin reallaşması üçün sosial dövlət tənzimləməsi iqtisadi sahələr və əhalinin sosial qrupları arasında olan ədalətli bölgü və təminat arasında olan tarazlı iqtisadi inkişafı mümkün edir. Bazar iqtisadiyyatında sosial təminatlar elmi və normativ bazanın təkmilləşməsi və bu qeyd olunan normaların hər şeydən qabaq ədalətli prinsiplər və stimullar əsasında yaranması ilə yaranır. Sosial normalar spesifik olaraq ölkədə ümumi iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi olan ƏSM-nin dinamikasını müəyyən edir. Sosial təminat sistem olaraq əhali qrupları və ərazilər baxımdan stimulları formalaşdırmaq məqsədləri üçün spesifik indikatorlar və resurslar kəsb edir. Bu qeyd olunan xarakterik cəhətlər islahatların əsası olur.

ƏSM-nin təminat sistemi ədalətli prinsiplər və dövlət nəzarəti altında dövlət tənzimləməsinin əsas yollarını müəyyən edir və konkret ƏSM-nin mexanizmlərini əsaslandırır.

İlk növbədə sahə və ərazilər arasında olan dövlət resurslarının istehsalı və istifadə edilməsi arasında olan bölgü sisteminin təkmilləşməsi tolu ilə daha effektiv dövlət tənzimləməsi strategiyası yaradılır. Dövlət tənzimləməsi bazar tipli inkişafda baş verən inflyasiya, qiymət dəyişməsi və istehsala stimulu formalaşdırmaq, ƏSM-sistemi arasında olan münasibətlərin təsir və əks effektiv təsiri ƏSM-nin sistemi arasında olan münasibətlərin dəyərləndirilməsini tələb edir.

Makroiqtisadi dövlət tənzimləməsi iqtisadi inkişafın sahələri arasında olan tarazlıqla və təsirlərlə müəyyən olunur. ÜDM, investisiya və əhalinin gəlirləri, o cümlədən istehlak arasında olan tarazlıq dövlət tənzimləməsi üçün ümumi spesifik xüsusiyyətləri maddi əsasları və bölgü resurslarını formalaşdırır.

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf dinamikası onun əsas iqtisadi və sosial sahələrinin, iqtisadi artım indikatorlarının kompleks və sistemli bağlılığı ilə yaranır. Makroiqtisadi tarazlıq hər şeydən qabaq iqtisadi və ƏSM- üçün vacib olan resursların dinamikasını və ehtiyatlarını ifadə etdir. Spesifik xüsusiyyət respublikaya iqtisadi potensialın sosial aspektlərinin prioritetliyi və bu qeyd olunanları təmin edən mexanizmlərin dövlət tənzimlənməsi öz təzahürünü tapır.

Cədvəl 1.1.
ÜDM və əhalinin gəlirləri

	ÜDM - manat, dollar və avro ilə						Əhalinin gəlirləri - manat və dollar ilə					
	Cəmi			Adambaşına			Cəmi		Adambaşına		1\$= manat	1avro= manat
	Milyard manatla	Milyard dollarla	Milyard avro ilə	Milyon Manatla	Milyon Dollarla	Milyon Avro ilə	Milyon manatla	Milyon dollarla	Milyon Manatla	Milyon Dollarla		
1999	3,78	4,58	4,30	0,48	0,58	0,55	3,69	4,48	0,47	0,57	0,82	0,88
2000	4,72	5,27	5,69	0,59	0,66	0,72	4,05	4,52	0,51	0,57	0,89	0,83
2001	5,32	5,71	6,37	0,66	0,71	0,79	4,30	4,62	0,54	0,58	0,93	0,83
2002	6,06	6,24	6,60	0,75	0,77	0,81	5,02	5,16	0,62	0,64	0,97	0,92
2003	7,15	7,28	6,43	0,87	0,89	0,79	5,74	5,84	0,70	0,71	0,98	1,11
2004	8,53	8,68	6,98	1,03	1,05	0,84	6,60	6,71	0,80	0,81	0,98	1,22
2005	12,52	13,24	10,60	1,49	1,58	1,27	8,06	8,52	0,96	1,02	0,95	1,18
2006	18,75	20,98	16,71	2,21	2,47	1,97	10,20	11,42	1,20	1,34	0,89	1,12
2007	28,36	33,05	24,13	3,30	3,84	2,80	14,56	16,97	1,69	1,97	0,86	1,18
2008	40,14	48,85	33,17	4,60	5,60	3,81	20,74	25,24	2,38	2,89	0,82	1,21
2009	35,60	44,30	31,74	4,03	5,02	3,60	22,60	28,12	2,56	3,19	0,80	1,12
2010	42,47	52,91	39,95	4,75	5,92	4,47	25,61	31,91	2,87	3,57	0,80	1,06
2011	52,08	65,95	47,38	5,75	7,29	5,23	30,52	38,65	3,37	4,27	0,79	1,10
2012	54,74	69,68	54,18	5,97	7,59	5,90	34,77	44,26	3,79	4,82	0,79	1,01
2013	58,18	74,16	55,83	6,26	7,98	6,00	37,56	47,88	4,04	5,15	0,79	1,04
2014	59,01	75,23	56,58	6,27	7,99	6,01	39,47	50,32	4,19	5,34	0,78	1,04
2015	54,38	53,00	47,79	5,71	5,56	5,01	41,74	40,68	4,38	4,27	1,03	1,13
2016	60,39	37,84	34,20	6,27	3,93	3,55	45,40	28,44	4,71	2,95	1,60	1,77

DM cəmi milyon manatla 2016/2000-ci illərdə 12,80 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,82 dəfə, 2016/2010-cı illərdə 1,42 dəfə, 2016/2015-ci illərdə 1,11 dəfə artmışdır. ÜDM cəmi milyon dollarla 2016/2000-ci ilə nisbətən 7,18 dəfə, 2005-ci ilə nisbətən 2,86 dəfə artmış, 2016/2010-cı ilə nisbətən 28 %, 2016/2015-ci ilə nisbətən 29% azalmışdır. ÜDM cəmi milyon avro ilə 2016/2000-ci illərdə 6,01 dəfə, 2016/2005-ci

illərdə 3,23 dəfə artmış, 2016/2010-cı illərdə 14 %, 2016/2015-ci illərdə 28 % azalmışdır.

ÜDM adambaşına manatla 2016/2000-ci illərdə 10,56 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,19 dəfə, 2016/2010-cı illərdə 1,32 dəfə, 2016/2015-ci illərdə 1,10 dəfə artmışdır. ÜDM adambaşına dollarla 2016/2000-ci illərdə 5,92 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,49 dəfə artmış, 2016/2010-cı illərdə 34 %, 2015-ci illərdə 29% azalmışdır. ÜDM adambaşına avro ilə 2016/2000-ci illərdə 4,96 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,80 dəfə artmış, 2016/2010-cı illərdə 21 %, 2016/2015-ci illərdə 29 % azalmışdır.

Əhalinin gəlirləri cəmi milyon manatla 2016/2000-ci illərdə 11,22 dəfə, 2005-ci illərdə 5,63 dəfə, 2016/2010-cı illərdə 1,77 dəfə, 2016/2015-ci illərdə 1,09 dəfə artmışdır. Əhalinin gəlirləri cəmi milyon dollarla 2016/2000-ci illərdə 6,29 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,34 dəfə artmış, 2016/2010-cı illərdə 11 %, 2016/2015-ci illərdə 30% azalmışdır.

Əhalinin gəlirləri adambaşına manatla 2016/2000-ci illərdə 9,25 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,89 dəfə, 2016/2010-cı illərdə 1,64 dəfə, 2016/2015-ci illərdə 1,08 dəfə artmışdır. Əhalinin gəlirləri adambaşına dollarla 2016/2000-ci illərdə 5,19 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,90 dəfə artmış, 2016/2010-cı illərdə 17 %, 2016/2015-ci illərdə 31% azalmışdır.

Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manatla 2015/2005-ci illərdə 5,18 dəfə, 2015/2010-cı illərdə 1,63 dəfə, 2016/2014-ci illərdə 1,06 dəfə artmışdır. Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri, milyon manatla 2015/2005-ci illərdə 5,35 dəfə, 2015/2010-cı illərdə 1,62 dəfə, 2015/2014-ci illərdə 1,06 dəfə artmışdır. Orta aylıq əmək haqqı, manatla 2015/2005-ci illərdə 3,78 dəfə, 2015/2010-cı illərdə 1,41 dəfə, 2015/2014-ci illərdə 1,05 dəfə artmışdır. Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri, milyon manatla 2015/2005-ci illərdə 5,64 dəfə, 2015/2010-cı illərdə 1,65 dəfə, 2015/2014-ci illərdə 1,03 dəfə artmışdır.

Cədvəldən aydın olunduğu kimi, inkişaf tendensiyaları dinamik olaraq artır. Amma hər şeydən qabaq sənaye məhsullarının neft ixracatı və o cümlədən tikinti kompleksinin xidmət sferasının dəyişmə tendensiyası daha sürətlə artır. Əhalinin

iqtisadi artımda rolu və onların qazandıqları gəlirlər bölgü və istehlak sferasında mövcud mexanizmlər və perspektiv sosial-iqtisadi siyasətlə əlaqədar olaraq dəyişir.

ÜDM-in adambaşına düşən həcmi, makroiqtisadi səviyyədə yoxsulluğun azaldılmasının və əhalinin həyat səviyyəsinin maddi kriteriyası kimi qəbu qeyd olunanlar edilir. Belə ki, adambaşına düşən ÜDM, onun əhalinin rifah halına effektiv təsiri, bölgü və yenidən bölgü sistemindən asılıdır. Əhalinin muzzdlu əmək haqqına əsasən və əhali gəlirlərinin səviyyəsinə əsasən diferensiasiyalı orta illik gəlir səviyyəsindən fərqlənmə dərəcəsi ilə xarakterizə edilir. Sosial tələbat və onun yaranmasına təsirli olan əsas amil əhalinin gəlirləri, xərcləri və adambaşına düşən yığım vəsaitləri təşkil edir.

ƏSM-nin makroiqtisadi şəraiti hamı üçün eyni səviyyədə təsir etmir. Bölgü sistemə təsirli olan faktorların və əhalinin həyat səviyyəsinin əsas şərtləri təsir edir. Əhalinin gəlir əldə etmək qabiliyyəti ilə hesablanılır. Sosial-demoqrafik tərkib, təbii artım və yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması və sosial mühitin yaxşılaşdırılması yollarını müəyyən etmək sosial dövlət tənzimləməsi sayəsində yaranır [20]. Sosial mühitin dəyişməsi sosial tələbin quruluşu ilə müəyyən olunur.

Sosial-iqtisadi inkişaf şəraiti və mövcud iqtisadi vəziyyət tənzimlənmənin əsas yollarını formalaşdırır. İstehlak davranışı modelinə müvafiq olaraq dövlət tənzimləməsində tələb və təklifin tarazlığını təmin edən bölgü və bazarın təşkil edilməsi metodikası əsas həlqə rolunu oynayır. İstehlakın quruluşu dövlətin milli və iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası ilə idarə olunur. İqtisadi təhlükəsizliyin elmi və konseptual əsasları akademik Z.A.Səmədzadə respublikamızın sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası istiqamətində baxmışdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin sahə və funksional bazar prinsipinə müvafiq təhlili və əsas istiqamətləri A.Abbasov tərəfindən araşdırılmış, xüsusən aqrar sektorda onun əsas yolları və metodları açılmışdır.

Xarakterik cəhət respublikada əhalinin sosial tələbini ödəməklə bərabər, onun özünün inkişafı və integrasiya sistemə müvafiq əlamətlərini formalaşdırmaq və

inkışaf etdirmək vacibliyi yaranır. Sosial-iqtisadi sistemin metodologiyası iqtisadi artım, struktur siyasət və strateji planlaşma ilə marketinq planlaşmasının vəhdətini və qarşılıqlı münasibətini təmin etmək məqsədi ilə tərtib edilir və reallaşdırılır. İlk növbədə bu qeyd olunan missiya hədəflər, resurslar, proqnozlar və mexanizmlər vasitəsi ilə mümkün ola bilər.

1.2. Sosial dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin mahiyyəti, tərtibi və tətbiqi

ƏSM-nin makro və mikroiqtisadi səviyyəli araşdırma obyektini kimi təsviri, onun təsnifatı ilə əlaqədardır. ƏSM-nin konseptual yanaşma obyektini halında onun gələcəyə baxış kontekstində ali məqsədidir. 2020-ci ilə baxış konsepsiyasında və 2016-cı il dekabr ayının 6-da qəbul edilmiş, iqtisadiyyatın 11 sektorunu əhatə edən 12 Strateji Yol Xəritəsində iqtisadiyyatın çatılmış səviyyəsi və qeyri-neft sektorunun inkışafı strategiyası iqtisadi və sosial artımın əsas hədəfi kimi müəyyən olunur. ƏSM-nin konsepsiyası, məqsədi və əsas vəzifələri müvafiq olaraq bu qeyd olunan inkışafı əsaslandırır və təmin edən potensialları və onların sosial-iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi metodlarını və mexanizmlərini özündə ifadə etdirir. ƏSM-nin sahə və əhali problemləri ilə bağlı olduğu üçün prioritet məqsədlərə yönəlir. Bu qeyd olunan yönəlmələrə müvafiq resurslar və mexanizmlər tapılır. Kompleks və sistemli təsvir metodikasının tətbiqi müvafiq ƏSM- problemlərinə müvafiq istiqamətlər baxımdan təsnifatlaşdırılır. Bir prioritetdən digərinə keçid bu qeyd olunan prioritetlərin iqtisadi-sosial rolunu və onların effekti ilə hesablanır. Xalis istiqamətlər iqtisadi sistemin əsas istiqamətləri və ƏSM indeksinə müvafiq təsnifatlaşması ilə müəyyən olunur.

Tənzimlənmə, təsnifatlaşdırma məqsədlərin prioritetliyi və onların insan inkışafına effektiv təsir gücü ilə qruplaşdırılır. Qruplaşma kriteriyası olaraq məsrəflər və o cümlədən insan inkışafının ümumi və konkret indikatorlarına təsiri ilə dəyərləndirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi effektivliyin üstünlüyünü tədqiq edirlər. Müasir dövrdə sosial-mədəni sferanın dövlət tənzimləməsi effekti hər şeydən qabaq insan tələbatı və uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi siyasətlə əlaqədardır. Belə

olan halda sosial problemlər və əhalinin həyat səviyyəsi, sağlamlıq və ömür müddəti kimi problemləri yerinə yetirən məsələlər prioritet istiqamət kimi formalaşır.

Istənilən ictimai sistemin əsas sərvəti insan potensialını iqtisadçı alimlər əsas inkişaf faktorunu insan amili olduğunu qeyd edirlər. İnkişafın əsas amili – insan faktorudur qeyd edən alimlər hər şeydən qabaq sosial indikatorları araşdırıb, onların formalaşma və sosial nəticələrini tədqiq etməklə müxtəlif idarəetmə məsələlərini həll etməyə tövsiyə edirlər. Belə ki, islahatlarla insanın yaranması arasında olan məntiqi əlaqə və maddi resurslar bu qeyd olunan potensialın dəyişmə dinamikasını və onun dövlət tənzimləməsi yollarını konkretləşdirir [12]. İnsan, kapital, intellektual səviyyə, islahatlar və iqtisadi inkişafın son nəticəsi kimi qəbul edilir. Sosial faktorların dəyişməsi özü-özünə tənzimlənən bir proses olmayıb, onun daxili aləmi, xarici faktorlar kimi dünya ölkələrində baş verən sosial-iqtisadi bir proseslərlə əlaqədardır, ekzogen parametrlər olaraq dövlət tənzimləməsi də əsas yer tutur.

Dövlət tənzimləməsinin prioritetləri mövcud iqtisadi vəziyyət və sosial tələbatların motivləri arasında olan tarazlı və dinamik yaxınlaşma üsulları və mexanizmləri vasitəsilə əsaslandırılır və idarə edilməsi mümkündür Sosial dövlət tənzimləməsi ümumi tendensiyalar inkişaf kontekstində və diferensiasiya aspektində yerinə yetirilir. Əhalinin mövcud həyat səviyyəsi iqtisadi imkanlar və əhalinin sosial-demografik tərkibi və motivləri ilə hesablanılır.

Konseptual inkişaf kontekstində ƏSM-nin dinamikası iqtisadi artım və əhalinin rifah halının maddi imkanlarının maksimum hədəflərə artırılması nöqtəyi-nəzərindən reallaşdırılır. Ölkədə iqtisadi artım səviyyəsi əhalinin adambaşına düşən istehlak normaları ilə hesablanılır. İstehlakın həcmi və onun quruluşunun yaxşılaşdırılması yoxsulluğun azaldılması və qütbləşmə səviyyəsinin azaldılması ilə dəyərləndirilir. Qütbləşmə səviyyəsinin elmi əsaslarla tənzimlənməsi iqtisadi artımın sosial effekt nöqtəyi-nəzərindən effektiv təşkil edilməsi və ƏSM-nin maddi əsasının təkmilləşməsi yollarını müəyyənləşdirir. Sosial sahələrin tənzimlənməsi əhali tələbin a və kommersiya mənfəətinə müvafiq qarşılıqlı münasibətdə olan kriteriyalar vasitəsilə yerinə yetirilir. ƏSM-nin global kriteriyaları, ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində istehsal,

bölgü və bazar münasibətlərinin metodologiyasını müəyyən edir, islahatlar proqramının əsas yollarını əsaslandırır. Mövcud iqtisadi artım ölkə iqtisadiyyatının tendensiyaları və xarakterik cəhətləri ƏSM- tədbirlərini və proqramlarını əsaslandırır.

İnsanın inkişafı üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmusunun maksimumlaşdırılması və onun effektiv bölgü sisteminin təşkil edilməsi yollarının tapılması nəzərə alaraq planlaşdırılır. Müasir iqtisadi və sosial ədəbiyyatlarda kompleks yanaşma cəhdləri ƏSM-nin bütün aspektlərini sistem halında daxil edir. Dövlət tənzimləməsi siyasətini həyata keçirmək məqsədi ilə əsas aşağıdakı istiqamətlərin mövcudluğunu və təkmilləşmə yollarının üstünlüyünü hesab edirik:

- əhəlinin həyat səviyyəsinin artırılması və onun istənilən üzvünün ehtiyacının yaranması və ödənilməsinin fərdi aspektlərini nəzərə almaqla tədbirlər proqramlarının müəyyənləşdirilməsi. Əhəli gəlirlərinin istehlakın artımı və onların tarazlı inkişafına təsirli olan faktorların effektiv təsirinin nəzərə alınması;

- sosial sahələrin məhsulunun bazar quruluşuna müvafiq və sosial təminat səviyyəsində təşkil edilməsi və idarə edilməsi sisteminin yaradılması;

- ƏSM-nin təşkil edilməsi, quruluşu və onun adekvat sisteminin formalaşdırılmasının metodiki aspektlərinin və proqnozunun konturunun işlənilib hazırlanması;

- insan faktorunun sosial-demoqrafik və təbii artım prosesinə təsirli olan stimullar və təminat sisteminin maddi-maliyyə əsaslarının dayanıqlığına zəmin olmaq;

- ƏSM-nin əsas predmet və yollarının daha çevik və bazar tipli transformasiya şəraitində tənzimlənməsi mexanizmlərini işləyib hazırlamaq;

- əhəlinin yoxsul təbəqəsinin əhəlinin həyat səviyyəsinin yaşayış minimumu həddində tənzimlənməsi yollarının təkmilləşməsi;

- ƏSM-nin mexanizmləri olan sosial təminat, pensiya və müavinət sisteminin iqtisadi inkişaf və bazar tendensiyalarını nəzərə almaqla tənzimlənməsi;

– ƏSM-nin iqtisadi potensialın mülkiyyət və təşkilati-iqtisadi formasından asılı olmayaraq fərdi və ictimai tələbat sisteminə müvafiq olması və tarazlı inkişafı üçün şəraitin yaradılması;

– kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin sosial nəticələrini dəyərləndirməklə əhalinin investisiya imkanlarının effektiv istifadə edilməsinə və əmanətlərini investisiya mənbəyi kimi istifadə edilməsinə daha adekvat şərait formalaşdırmaq;

– iqtisadi və sosial sistem arasında olan tarazlı inkişafı üçün qarşılıqlı əlaqə və stimül yaradan bölgü və əhali gəlirlərinin tarazlı, sosial cəhətdən ədalətli mexanizmlərini formalaşdırmaq;

– ƏSM- məqsədlərinin reallaşması mexanizmləri - ÜSY və müavinət sistemini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar və mexanizmlərin tərtibi və təşkil edilməsi yollarının təkmilləşməsi.

Bu qeyd olunan istiqamətlərin təsnifatlaşması müəyyən prioritetlər və imkanlar prizmasından reallaşdırılır. İmkanların dəyişməsi nəticəsində yeni yollar və mexanizmlər və o cümlədən kriteriyalar yaranır. İnkişafın istiqamətləri o cümlədən əhalinin həyat səviyyəsi və insanın özünün inkişafı üçün vacib olan indikatorlarla müəyyən olunur [18]. ÜDM-in yaranma mənbələri və dinamikası müvafiq olaraq ƏSM- şəraitini və o cümlədən onun əsas yollarını müəyyən edir. Sosial xarakterli tədbirlər xeyli iqtisadi və təşkilati istiqamətlərdə özünü büruzə verir. Sosial yönümlü büdcə tərtibi hər şeydən qabaq əhalinin rifahı və əmək haqqı xərcləri, transfert, əhali gəlirlərinin artırılması təhsil, səhiyyə və mədəni obyektlərin inkişafı üçün vacib olan xərclərin artımı ilə tənzimlənir.

Dövlət büdcəsinin son 10 ildəki dinamikası büdcə gəlirlərinin artımı ilə onun xərc quruluşunda sosial xərclərin artımı ilə tənzimlənir.

Cədvəl 1.2.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri milyon manat

	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Gəlirlər-cəmi	316,9	714,6	2055,2	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17499,1
Gəlir vergisi	22,8	94,0	317,4	590,2	715,7	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7
Mənfəət (gəlir) vergisi	86,3	125,9	355,4	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2
Torpaq vergisi	0,8	6,7	15,3	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3
Əmlak vergisi	0,9	11,8	40,4	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7
ƏDV	30,6	190,8	599,9	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5
Aksiz vergisi	17,7	22,4	141,0	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1

Mədən vergisi	0,0	50,4	53,5	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3
XİF bağlı vergilər	8,9	63,4	205,2	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	862,3
Digər vergilər	62,9	9,0	28,1	90,3	140,6	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0
Sair daxilolmalar	86,0	140,2	299,0	6136,2	9305,4	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8467,0
Xərclər-cəmi	428,4	764,0	2140,7	11765,9	15397,5	17416,5	19143,5	18709,0	17784,5	17743,6
İqtisadiyyata	52,6	89,4	444,7	4889,9	6803,2	6960,7	8207,5	7598,7	6408,8	4124,0
Sosial-mədəni tədbirlərə	151,2	382,6	843,3	2901,4	3447,2	4072,9	4081,8	4484,4	4442,9	5789,5
<i>Onlardan:</i>										
Təhsil	75,2	181,8	372,5	1180,8	1268,5	1453,2	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4
Səhiyyə	29,7	40,9	115,3	429,2	493,4	609,4	618,9	665,3	708,2	702,5
Sosial müdafiə və sosial təminat	36,5	139,3	304,9	1123,0	1495,4	1769,5	1750,3	1971,2	1857,2	2645,2
İncəsənət, informasiya, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid olmayan sahədə fəaliyyət	9,8	20,6	50,6	168,4	189,9	240,8	274,9	294,0	272,4	687,4
Elm	3,9	9,3	28,8	92,8	106,1	116,7	117,0	124,2	113,2	110,2
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	40,6	74,4	206,4	668,5	710,3	929,2	1049,3	1103,6	1105,7	1117,1
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	17,6	37,0	123,9	303,0	281,9	342,3	349,3	449,7	430,9	470,1
Sair xərclər	162,5	171,3	493,6	2910,3	4048,8	4994,7	5338,6	4948,4	5283,0	6132,7

2016/2000-ci illərdə Dövlət büdcəsinin gəlirləri-cəmi 2016/1995-ci illərdə 55,22 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 24,49 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 8,51 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,53 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə təqribən dəyişməz qaldı. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi 2016/1995-ci illərdə 50,25 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 12,19 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,61 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,94 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,17 dəfə artmışdır. Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi 2016/1995-ci illərdə 22,98 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 15,75 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 5,58 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,39 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə təqribən 10% azalmışdır. Torpaq vergisi 2016/1995-ci illərdə 62,88 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 7,51 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,29 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,42 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,03 dəfə artmışdır. Əmlak vergisi 2016/1995-ci illərdə 194,11 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 4,32 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,29 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,72 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,18 dəfə artmışdır. Əlavə dəyər vergisi 2016/1995-ci illərdə 118,42 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 18,99 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 6,04 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,74 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,05 dəfə artmışdır. Aksiz vergisi 2016/1995-ci illərdə 35,32 dəfə,

2016/2000-ci illərdə 27,91 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,43 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,21 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə təqribən 4 % azalmışdır. Mədən vergisi 2016/1995-ci illərdə 30,00 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 2,19 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 2,06 dəfə artmış, 2016/2010-cu illərdə 15 %, 2016/2015-ci illərdə təqribən 5 % azalmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər 2016/1995-ci illərdə 96,89 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 13,60 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,20 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 2,96 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə təqribən 8 % azalmışdır. Digər vergilər 2016/1995-ci illərdə 97,27 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 50,78 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 16,26 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 5,06 dəfə, 2016/2015-ci illərdə təqribən 1,84 dəfə artmışdır. Sair daxilolmalar 2016/1995-ci illərdə 98,45 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 60,39 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 28,32 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,38 dəfə artmış, 2016/2015-ci illərdə təqribən 3 % azalmışdır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri-cəmi 2016/1995-ci illərdə 41,42 dəfə, 2000-ci illərdə 23,22 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 8,29 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,51 dəfə artmış, 2015-ci illərdə təqribən dəyişməz qaldı. İqtisadiyyata çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 78,40 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 46,13 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 9,27 dəfə artmış, 2016/2010-cu illərdə 16 %, 2016/2015-ci ilə 36 % azalmışdır. Sosial-mədəni tədbirlərə çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 38,29 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 15,13 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 6,87 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 2,00 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,30 dəfə artmışdır. Təhsilə çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 23,33 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 9,65 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 4,71 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,49 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,09 dəfə artmışdır. Səhiyyəyə çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 23,65 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 17,18 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 6,10 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,64 dəfə artmış, 2016/2015-ci ilə 1 % azalmışdır. Sosial müdafiə və sosial təminatla çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 72,47 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 18,99 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 8,67 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 2,36 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,42 dəfə artmışdır. Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyətə çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 70,14 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 33,37 dəfə, 2016/2005-

ci illərdə 13,59 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 4,08 dəfə, 2016/2015-ci ilə 2,52 dəfə artmışdır. Elmə çəkilən xərclər 2016/2016-cı ildə 1995-ci illərdə 28,26 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 11,85 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,83 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,19 dəfə artmış, 2016/2015-ci ilə 3% azalmışdır. Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluğa çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 27,51 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 15,01 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 5,41 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,67 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,01 dəfə artmışdır. Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması çəkilən xərclər 2016/1995-ci illərdə 26,71 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 12,71 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 3,79 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 1,55 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,09 dəfə artmışdır. Sair xərclər isə 2016/1995-ci illərdə 37,74 dəfə, 2016/2000-ci illərdə 35,80 dəfə, 2016/2005-ci illərdə 12,42 dəfə, 2016/2010-cu illərdə 2,11 dəfə, 2016/2015-ci ilə 1,16 dəfə artmışdır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri onun daxili potensialı və xərclərinin effektiv istifadəsi ilə tənzimlənir.

Dövlət büdcəsinin yaranmasında hər şeydən qabaq vergi normalarını azaltmaqla, vergi bazasını genişləndirmək strategiyası, sosial yükün azalması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və o cümlədən dövlətin sosial müdafiə məqsədlərini yerinə yetirən imkanlarının maliyyə potensialının yaranmasına səbəb olur.

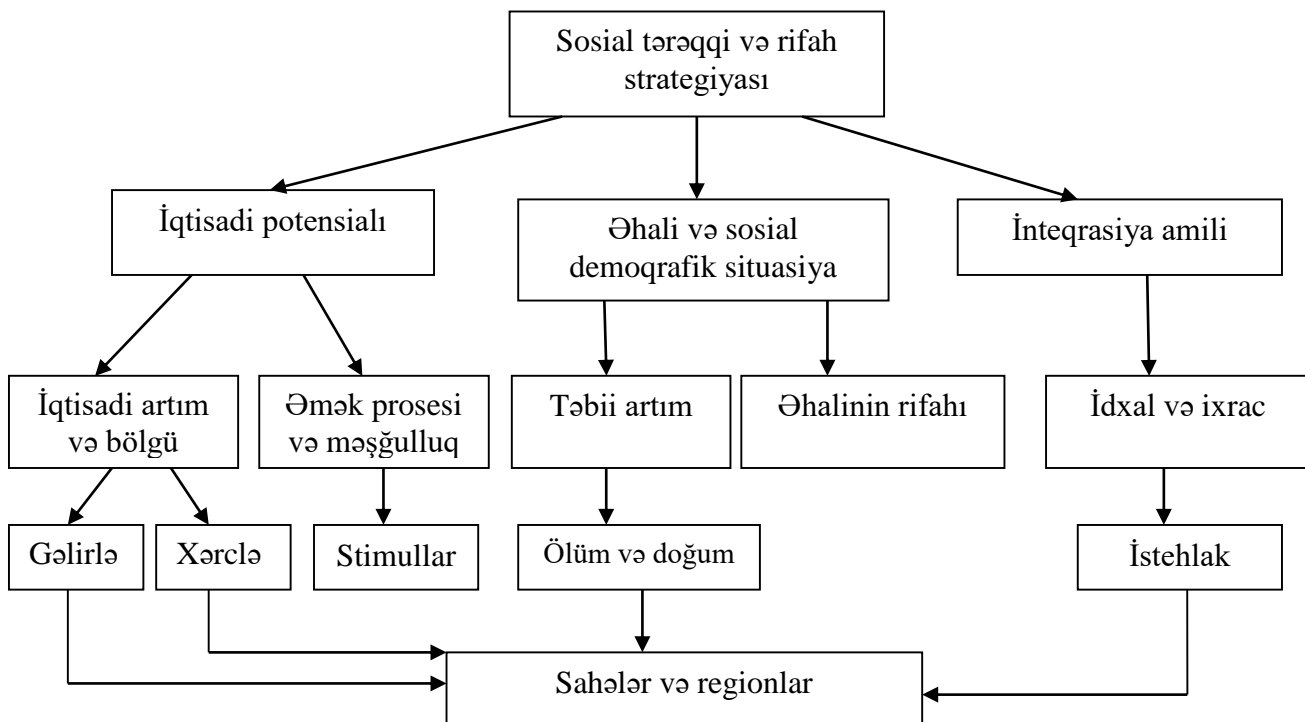
Xərclərin quruluşunun dövlət tənzimləməsi ölkədə olan ümumi inkişafın dinamikasını və perspektiv inkişaf yollarını formalaşdırır. Spesifik xüsusiyyət təkrar istehsal quruluşunun təkmilləşməsi, əhalinin maddi və mənəvi ehtiyacının ödənilməsi və xeyli pulsuz xidmət sahələrinin inkişafı üçün vacib olan maliyyə potensialını artırmaqla əhalinin sosial qrup kimi fəallığını artıran tədbirlərin proqramlaşdırılması tendensiyaları təşkil edir. Sosial tələbin əsas istiqamətləri konstitusiya hüquqlarına müvafiq olaraq hər şeydən qabaq sosial müdafiə xərcləri daxil edir. Bu qeyd olunan hüquqlar ƏSM- sistemini, sosial təminat və əhalinin təhsil, səhiyyə xidmətlərinə olan tələbatlarının ödənilməsi imkanlarının maksimumlaşması tendensiyalarını daxil edir. Bazar iqtisadiyyatı istehsal və istehlakın xarakterik xüsusiyyətlərini, ölkənin sosial-iqtisadi durumu, perspektiv iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsas strategiyasını

onun meyarı və real şəraitini yaradır. İlk növbədə vəzifələr elmi cəhətdən proqnozlaşdırılır, onun sosial-iqtisadi nəticələri dəyərləndirilir və alternativ proqram layihələri və dövlət tənzimləməsi mexanizmləri işlənib hazırlanır. Prinsipial sxem olaraq dövlət tənzimləməsi strategiyası onun əsas yollarını yaradır, cari və perspektiv struktur siyasət və dəyişmə tendensiyaları reallaşdırır. ƏSM-nin əsas yollarının prioritetliyini iqtisadi inkişafda rolu və tutduğu mövqeyi, təsir gücü müəyyən edir.

Dövlət tənzimləməsi obyekt kimi ƏSM-nin tədqiq edilməsi ona iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi nəzər yetirməklə bərabər, yerinə yetirilən iqtisadi siyasətin məqsədi və əsas nəticələri kimi dəyərləndirməklə reallaşır. Son məqsəd olaraq insanın özünün istehsal fəaliyyəti və o cümlədən sosial mahiyyəti tarazlı uzlaşdırılır. İstehsal faktorunun dövlət tənzimləməsi, hər şeydən qabaq əmək haqqı, sosial təminat və onların maddi bazasının yaradılması mexanizmlərini ifadə etdir [35]. İstehsalın forma və məzmunu bazar tələbi ilə uzlaşsa belə, onun sosial aspekti, yeni iş yerlərinin açılması, istehlak təyinatlı məhsul və xidmət istehsalı, o cümlədən əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq əmtəə və xidmətin marketinqi də əsas rol oynayır.

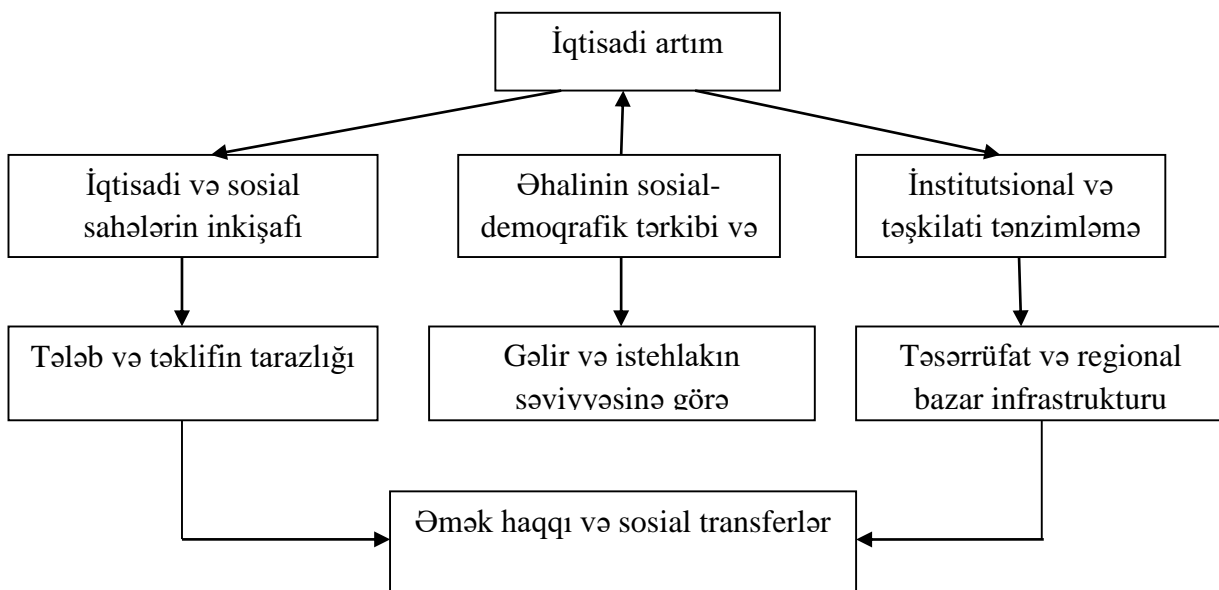
Sosial yönlü strategiya hər şeydən qabaq regional aspekt kəsb edir və müasir dövrdə Respublikamızın iqtisadiyyatında proqram xarakterli iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsas yollarını müəyyənləşdirir.

Sosial sistemin əsas faktorları əhalinin yaş qruplarının resurslara müvafiq gəlib-gəlməməsi zamanı xüsusi mexanizmləri formalaşdırmaqla transformasiya olunur. Dövlət tənzimləməsi və tarazlı və davamlı iqtisadi inkişaf strategiyası reallaşır. Mexanizmlərin özünün müəyyənləşdirilməsi və təkmilləşməsi dövlət tənzimləməsinin effekti kimi yaranır və stimulu formalaşdırır.

Sxem 1.1. ƏSM-nin tənzimlənməsinin məntiqi sxemi.

Dövlət tənzimləməsinin obyektı olaraq istənilən sosial sahənin fəaliyyətinin effektivliyini artırılması məqsəd qəbul edilir. Dövlət tənzimləməsi müxtəlif sosial-demoqrafik əhali qrupları, o cümlədən regional aspektləri nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Sxem 1.2. İqtisadi sistemin sosial istiqamətləri və tənzimləmə prosesləri.

Sxemdən aydın olunduğu kimi, iqtisadi və sosial müdafiə qarşılıqlı bağlı mexanizmlər məcmusu olduğu üçün onların arasında olan əlverişli uzlaşma hər bir istənilən sahənin yaranması və dinamikasına müvafiq hədəfləri nəzərə almaqla yerinə yetirilir.

Sosial fəaliyyətin xalis sahə və funksional təşkil edilməsi xarakterik cəhətləri institutsional səviyyə olub, kommertiya maraqlar və mənafeləri və sosial davranış modeli və onların bağlılığı baxımdan yerinə yetirilir. Davranış modelinin əsasını əhalinin gəlirləri səviyyəsinə əsasən paylanması metodikası və idarə edilməsi təşkil edir. Bu qeyd olunan davranışın parametrləri istehlaka müvafiq sahə və təsərrüfat növlərinin, istehsal və xidmət tiplərinə müvafiq strukturlar və sistemlər formalaşdırmaqla mümkündür. Respublikada sosial sahələrin inkişaf tendensiyaları bazar tələbinə müvafiq mənfəət və dövlətin sosial təminat funksiyasının yerinə yetirilməsi məqsədinə müvafiq olur.

Spesifik xüsusiyyət əhalinin sosial quruluşu, məşğulluğu, gəlirləri və o cümlədən əhalinin demografik tərkibi ilə formalaşır. Əhalinin maddi problemləri, onun təkrar istehsalı ilə əlaqədar olan maddi və mənəvi resurslara olan tələbatlarla və onların ödənilməsi yolları ilə əlaqədardır. ƏSM-nin potensial hədəflərinə müvafiq vacib olan normativ-hüquqi baza ilə müəyyən olunur. Dünya ölkələrində baş verən sosial dəyişikliklər, sosial normativlər müvafiq olaraq respublikada bu qeyd olunan sahələrin transformasiyasını müəyyən edir. Sosial normalar istənilən cəmiyyətdə iqtisadi inkişaf, dünya təcrübəsinə və sosial standartlara müvafiq həyat tərzini formalaşdırmaq funksiyasına cavab verir. Azərbaycanda bu qeyd olunan xarakterik cəhətlər ƏSM-nin yollarını təhsil, səhiyyə və digər xidmət sahələrinin inkişafının ümumi strategiyasını, onun istənilən xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Belə ki, ƏSM-nin istiqamətləri əhalinin yaş tərkibini, onun əmək fəaliyyəti nəticəsində aldığı əməyə əsasən pensiyasının, sosial pensiyanın xarakterik xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Respublikada erməni təcavüzünə qarşı müharibədə həlak olan insanların ailələri kimi xüsusi statusa malik olan sosial qrupların maddi durumunu yaxşılaşdırmaq tədbirləri yaranır [39]. Pensiyaçıların sayı, onların pensiya

almaq motivləri və həyatın dəyərinin dəyişməsi tendensiyası, son nəticədə ƏSM-yollarının pensiya bölməsinin təşkil edilməsini və onun proqnozunun əsas mahiyyəti və perspektivini formalaşdırır.

Cədvəl 1.3.
Ölkədə müəyyən edilmiş minimum pensiya ölçüləri

01.02.1995	1,1 AZN
01.08.1998	3,6 AZN
01.10.2000	10 AZN
01.08.2003	20 AZN
01.01.2005	25 AZN
01.04.2006	30 AZN
01.10.2006	35 AZN
01.01.2007	40 AZN
01.07.2007	50 AZN
01.01.2008	60 AZN
01.09.2008	75 AZN
01.09.2010	85 AZN
01.09.2013	100 AZN
01.02.2016	110 AZN
1)Denominasiya (1AZN=5000 AZM) nəzərə alınmaqla	

Cədvəl 1.4.
Pensiyaçıların sayı (ilin əvvəlinə, milyon nəfər)

	Pensiyaçıların sayı - cəmi	Yaşa görə	Əlilliyə görə	Ailə başçısını itirməyə görə	Sosial pensiyalar və iş stajına görə
1990	0,00098	0,00062	0,00015	0,00016	0,00006
1991	0,00113	0,00075	0,00015	0,00017	0,00007
1992	1,29	0,80	0,18	0,19	0,108
1993	1,12	0,70	0,16	0,15	0,109
1994	1,25	0,80	0,17	0,16	0,126
1995	1,28	0,81	0,18	0,16	0,135
1996	1,23	0,77	0,17	0,15	0,138
1997	1,25	0,75	0,17	0,18	0,146
1998	1,21	0,74	0,16	0,16	0,148
1999	1,18	0,73	0,16	0,15	0,147
2000	1,20	0,74	0,16	0,14	0,166
2001	1,22	0,73	0,17	0,14	0,180
2002	1,25	0,73	0,18	0,14	0,195
2003	1,29	0,74	0,20	0,14	0,207
2004	1,33	0,75	0,23	0,13	0,217
2005	1,37	0,76	0,25	0,13	0,230
2006	1,40	0,77	0,27	0,14	0,231
2007	1,23	0,81	0,28	0,14	X
2008	1,25	0,82	0,29	0,14	X
2009	1,28	0,84	0,30	0,14	X
2010	1,31	0,86	0,31	0,14	X
2011	1,29	0,83	0,32	0,14	X
2012	1,28	0,81	0,33	0,13	X
2013	1,27	0,80	0,34	0,13	X

2014	1,28	0,79	0,35	0,14	X
2015	1,29	0,79	0,37	0,14	X
2016	1,30	0,78	0,37	0,14	X
2017	1,32	0,78	0,38	0,15	X

Cədvəl 1.5.
Təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləği
(ilin əvvəlinə, manat)

	Təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləği - cəmi	Yaşa görə	Əlilliyə görə	Ailə başçısını itirməyə görə	Sosial pensiyal və iş stajına görə
1995	1,7	1,7	1,9	1,6 ^x	1,2 ^x
1996	3,5	3,8	3,2	2,6 ^x	2,0 ^x
1997	5,1	5,9	4,1	3,8 ^x	2,4 ^x
1998	8,3	10,2	7,7	3,1	4,1 ^x
1999	10,5	12,3	10,3	5,4	6,3 ^x
2000	13	14,6	13,5	7,7	9,2
2001	14,4	15,5	14,4	10,8	12,1
2002	14,7	16	15	10,8	12,1
2003	17,7	18,6	20,2	14,7	13,4
2004	23,8	24,8	26,3	21	18,7
2005	24,0	25	26,5	20,9	18,8
2006	28,5	29,5	32,3	26,5	20,8
2007	41,1	41,0	45,4	32,6	X
2008	62,9	64,3	64,6	50,6	X
2009	95,8	99,4	94,8	76,4	X
2010	100,4	104,4	98,5	80,1	X
2011	112,9	117,6	110,7	89,2	X
2012	145,1	160,1	126,1	101,0	X
2013	152,0	168,5	129,8	109,2	X
2014	170,5	187,8	148,4	126,2	X
2015	173,4	192,4	149,4	130,0	X
2016	177,6	197,6	150,3	140,4	X
2017	192,2	213,8	163,2	153,4	X

Pensiyaçılar əhalinin 17%-ni təşkil edir. Əmək pensiyalarının yaranmasında əmək haqqı sistemi əməyin differensiyası, iş stajını və tələbat sistemini dəyərləndirir və onun perspektivi müəyyən olunur. Pensiya differensiyası ilə əmək haqqı differensiyası arasında olan məntiqi və analitik əlaqə forması mövcud olur ki, bu qeyd olunan da tənzimlənir.

Pensiya hüquqları və pensiya təminatı müasir dövrdə sosial islahatların xüsusi çəkisinə əsasən aparıcı yer tutur. O cümlədən hər nəfərə düşən istehlak norması, minimal pensiya, onun orta aylıq səviyyəsi və iqtisadi artımla bərabər dəyişmə dinamikası ilə hesablanılır. Pensiya islahatlarının müasir dövrdə əhalinin həyat səviyyəsi, islahatlarla müvafiq təkmilləşməsi haqqında çıxış edən alimlər, onun həyat dəyərində müvafiq dəyişməsinə metodoloji yanaşma kimi qəqeyd edirlər. Əhalinin

həyat səviyyəsini göstərən elementlərdən biri də ƏSM-nin təşkil edilməsidir. Sosial müdafiə sistemində isə pensiya təminatı xüsusi yer tutur. 1997-ci ilin yanvarından qüvvəyə minən pensiya təminatı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu pensiya islahatlarının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. 2000-ci ilə yeni Pensiya haqqında qanun xeyli müasir problemləri həll edir.

Sosial müdafiə sistemi əhalinin məşğulluğu yolu ilə onun əmək haqqı gəlirlərinin artması və bu qeyd olunan gəlirlərə müvafiq pensiya, müavinat və ÜSY sistemini təşkil edir.

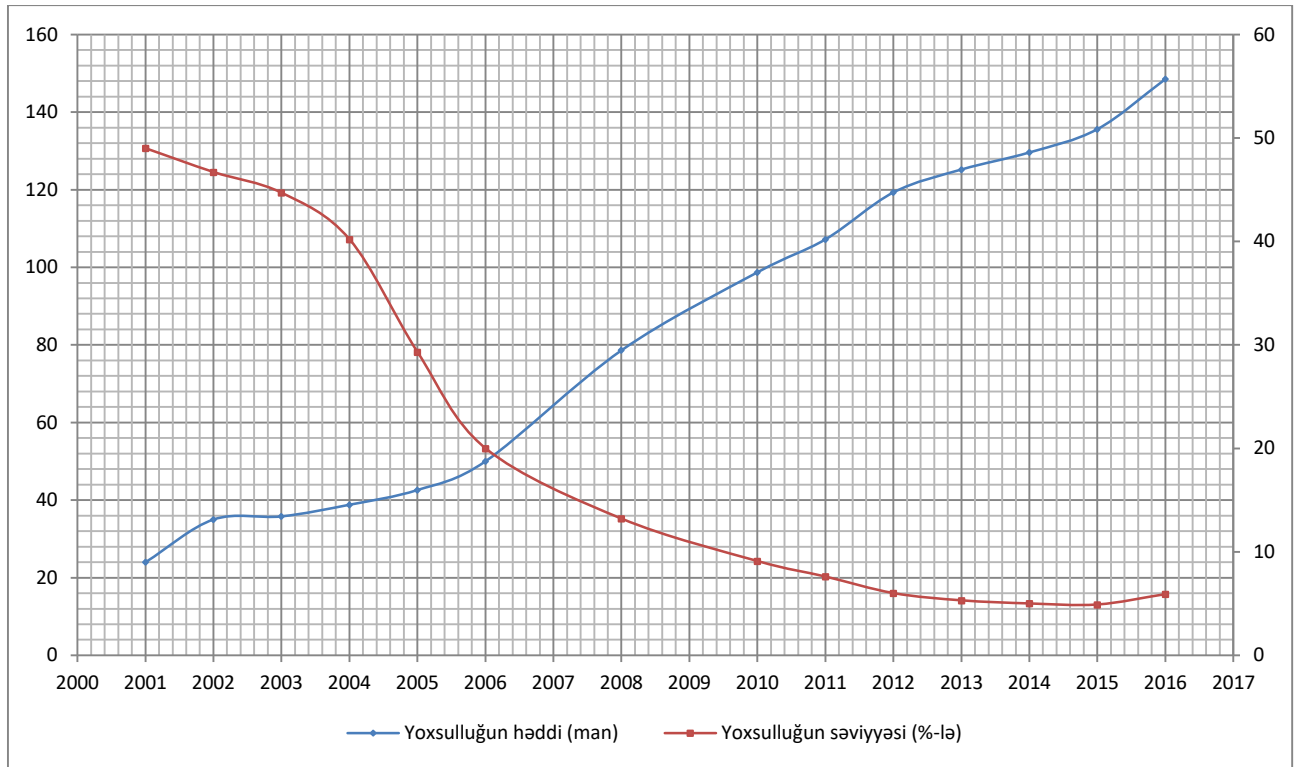
Sosial müdafiə sistemi və sosial tənzimləmə regionların sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin ərazi tələbinə müvafiq iqtisadi siyasətin yaranması və dinamikasının xeyli problemləri ilə uzlaşır. Regional iqtisadi siyasət əhalinin və region iqtisadi potensialının kompleks bağlılığı və ərazi sosial müdafiə strategiyasını əsaslandırmaqla məqsəd və resurs rolunu oynayır.

Sosial tənzimlənməsinin əsas məqsədi dedikdə söhbət yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf dinamikası arasında olan münasibətin optimal növlərini yaratmaqdan ibarət metodologiyadan gedir. Yoxsulluğun azaldılması və davamlı iqtisadi inkişaf beynəlxalq səviyyəli strategiya olmaqla bərabər müasir bazar iqtisadiyyatında inkişafda olan ölkələrin proqram xarakterli tədbirlər çoxluğunun işlənilib hazırlanmasını daxil edir. Yoxsulluğun səviyyəsi, yoxsulluq həddi və onun azaldılması dinamikası ilə müəyyən olunur.

Cədvəl 1.6.

Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Yoxsulluğun həddi (man)	24,0	35,0	35,8	38,8	42,6	50,0	78,6	98,7	107,2	119,3	125,2	129,6	135,6	148,5
Yoxsulluğun səviyyəsi (%-lə)	49,0	46,7	44,7	40,2	29,3	20,0	13,2	9,1	7,6	6,0	5,3	5,0	4,9	5,9

Qrafik 1.1, Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi

Yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması, ölkədə iqtisadi inkişafa müvafiq olaraq əhali gəlirlərinin artımı, istehlakın səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və o cümlədən sosial infrastrukturun inkişafı istiqamətlərinin davamlı inkişafı ilə əlaqədardır.

Yoxsulluğun azaldılması alternativ tədbirlər və effektiv iqtisadi siyasətin nəticəsi kimi aşağıdakı yollarla mümkün olur:

- Yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin məşğulluğu;
- Əhali gəlirlərin artırılması və alıcılıq qabiliyyətinin təkmilləşməsi;
- İstehlak səviyyəsinin və onun quruluşunun təkmilləşməsi və onun tələbata yaxınlaşması.

İş yerləri bazar və məşğulluq tələbinə müvafiq iş yerlərinin yaradılması prinsiplərinə müvafiq açılır. Sosial təminat funksiyasını daşıyan fəaliyyət dairələri hər şeydən qabaq əhalinin vacib tələbatları ilə tarazlaşır. Gəlirlərin artırılması bir başa iş yerləri və maddəli əmək fəaliyyətinin müvafiq gəlirlərlə təmin olunduğu üçün əhalinin gəlir növlərinin hər biri xüsusi mexanizmlər və normalar ilə tənzimlənir. Əmək gəlirləri iş qüvvəsinə tələb, onun məhsuldarlığı və cəmiyyət üçün faydalı məhsul və xidmət həcmi ilə müəyyən olunur. Əmək haqqının dinamikası, onun

iqtisadi səmərə və sosial müdafiə üçün vacib həcmi müəyyən olunur. Əmək haqqı sistemi cəmiyyətdə stimullar formalaşdırır. Əməyin faydalılığı əmək haqqının və ona müvafiq gəlirlərin artımı ilə tarazlaşır. Gəlirlərin tənzimlənməsi onun mənbə və növlərinin təkmilləşməsi alıcılıq qabiliyyətinin artırılması yollarını əsaslandırır. Hər bir sahənin və fəaliyyət növünə əsasən məşğul olan sahibkarların və muzzdlu işçilərin gəlirlərinin tənzimləməsi funksiyası əsas qəbul edilir.

İstehlakın həcmi və quruluşu baxımdan tənzimləmə strategiyası istehlak səviyyəsinin və onun quruluşunun yaranmasına təsir edən faktorların tənzimlənməsi yollarını müəyyən edir.

Bazar tipli istehlak modellərində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq olaraq bazar təklifini təşkil etmək istiqamətləri yer tutur. İstehlakın yaranması əmtəə tələbi və təklifi arasında olan tarazlı inkişaf strategiyasının tərtibi və istifadə mexanizmlərini daxil edir. İstehlakın tənzimlənməsi istehsal, idxal və ixraca təsir etməklə tələbə müvafiq olan istehlak normalarını yaratmaq və onların əhali qrupları baxımdan çeşid və keyfiyyətini yaxşılatmaq metodlarını daxil olur.

Tənzimləmə istehlakın struktur dəyişikliklərini özündə birləşdirir. İnvestisiya xərcləri ilə istehlak arasında olan nisbətlər cari və perspektiv inkişaf istiqamətlərini birləşdirir. Əhalinin gəlirləri və xərclərinin tənzimləmə funksiyası formalaşmış tendensiyalardan asılı olaraq dəyişir. Əhalinin istehlak xərcləri və ev təsərrüfatları baxımdan istehsal quruluşunu formalaşdırır. Əhalinin istehlak xərcləri ev təsərrüfatları baxımdan istehsal quruluşunu formalaşdırır.

Xidmət istehlakının artımı bu qeyd olunan sahələrin istehlak quruluşunda sürətli artımı, maddi tələbin ödənilməsi ilə xidmət istehlakının artması tendensiyalarını göstərir. Xidmət ehtiyacının artması ƏSM-nin müasir dövrdə göstəricisi olmaqla, pullu xidmət sferası əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasını və maddi nemətlərə olan tələbin ödənilmə dərəcəsinin maksimumlaşması hədəfinə çatmasını göstərir. Sosial müdafiə dərəcəsinə müvafiq olaraq istehlakın quruluşunda pullu xidmətlərə ehtiyac artır [49]. Bu qeyd olunan da öz növbəsində bazar iqtisadiyyatına müvafiq olaraq xidmət sferasında pullu və pulsuz xidmətlərin arasında olan nisbətləri tənzimləyir.

Sosial inkişaf tendensiyalarına müvafiq olaraq iqtisadi artım və struktur siyasətin əsas istiqamətləri formalaşdırılır. Tənzimləmə sosial normalar iqtisadi sistemin əsas bağlı mexanizmlərini təşkil edir. Spesifik xüsusiyyət iqtisadi inkişafa şərait yaradan, onun sahə, ərazi və institusional quruluşunu təşkil edən ayrı-ayrı tədbirləri əks etdirməkdir. Resurs təminatının artımı və ondan effektiv istifadə istiqamətləri, o cümlədən idarəetmə mexanizmləri bu qeyd olunan sistemin vahid məqsədlə ətrafında fəaliyyətini təşkil edir.

Sosial-iqtisadi sistemin idarə edilməsi və təşkil edilməsi mexanizmləri bir-biri ilə bağlı olub fəaliyyət dairəsi kimi formalaşır. Sosial-iqtisadi istiqamətlərə əsasən hər bir ölkədə özünün iyerarxiya sistemini, ardıcılığını və resurslarını formalaşdırır.

1.3. Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri

Sosial-iqtisadi inkişafın xarakterik cəhətləri, onun resurs mənbələri və dövlət tənzimləməsi istiqamətləri spesifik mexanizmlər vasitəsi ilə reallaşır. Mexanizmlər öz təsnifatına əsasən sosial məqsədlər və müvafiq iqtisadi problemləri həll edə bilən konkret üsullar və hesablamalar, alınan nəticələrin representasiyası ola bilər. Dövlət tənzimləməsi obyekt olaraq insan inkişafı üçün vacib olan istehsal şəraiti və bölgü prinsipləri, həmçinin real əhalinin həyat səviyyəsinin yaranmasında olan tendensiyaları dəyişdirən təsirləri nəzərə almaqla yaradılan rıçaqlar bu qeyd olunan mexanizmləri təşkil edir. Sosial dövlət tənzimləməsi mexanizmləri proqnozlaşma, plan və proqram xarakterli təşkilati mərhələlərlə, o cümlədən sosial problemlərin və hədəflərin xarakterinə müvafiq istifadə olunan normalar və parametrlərin məcmusu ilə müəyyən olunur. Səviyyəsinə, iqtisadi tutumuna və səmərə göstəricisinə əsasən fərqlənir.

İqtisadi dövlət tənzimləməsi mexanizmlərində müxtəlif yanaşma metodologiyası, kriteriya və indikatorlar sistemi vardır. Makroiqtisadi səviyyə, sahə, ərazi və marketinq planlaşmasına və tənzimlənməsinə müvafiq mexanizmlərin özləri ümumi prinsiplər və fərdi maraqlar və mənafeələrə əsaslanaraq reallaşdırılır. Ümumi maraqlar və mənafeələr iqtisadi dövlət tənzimləməsi də artım və struktur dövlət

tənzimləməsi mexanizmləri ilə təmin olunmaqla tarazlı inkişaf və ölkədə iqtisadi artımın və resurs potensialının, əhali ehtiyacının müvafiqliyi üçün şərait formalaşdırır. ÜDM artımı və onun sahə quruluşu, natural və dəyər indikatorları arasında olan balans tarazlığı əhalinin məşğulluğu, onun alıcılıq qabiliyyəti və bazar tələbinə müvafiq əmtəə və xidmət təklifini formalaşdırır. Bu qeyd olunan hallarda sahələrarası tarazlılıq, maliyyə və maddi resurs potensialı ilə əhali tələbatı arasında olan nisbətlər formalaşır, tarazlılıq yaranır.

Cədvəl 1.6.

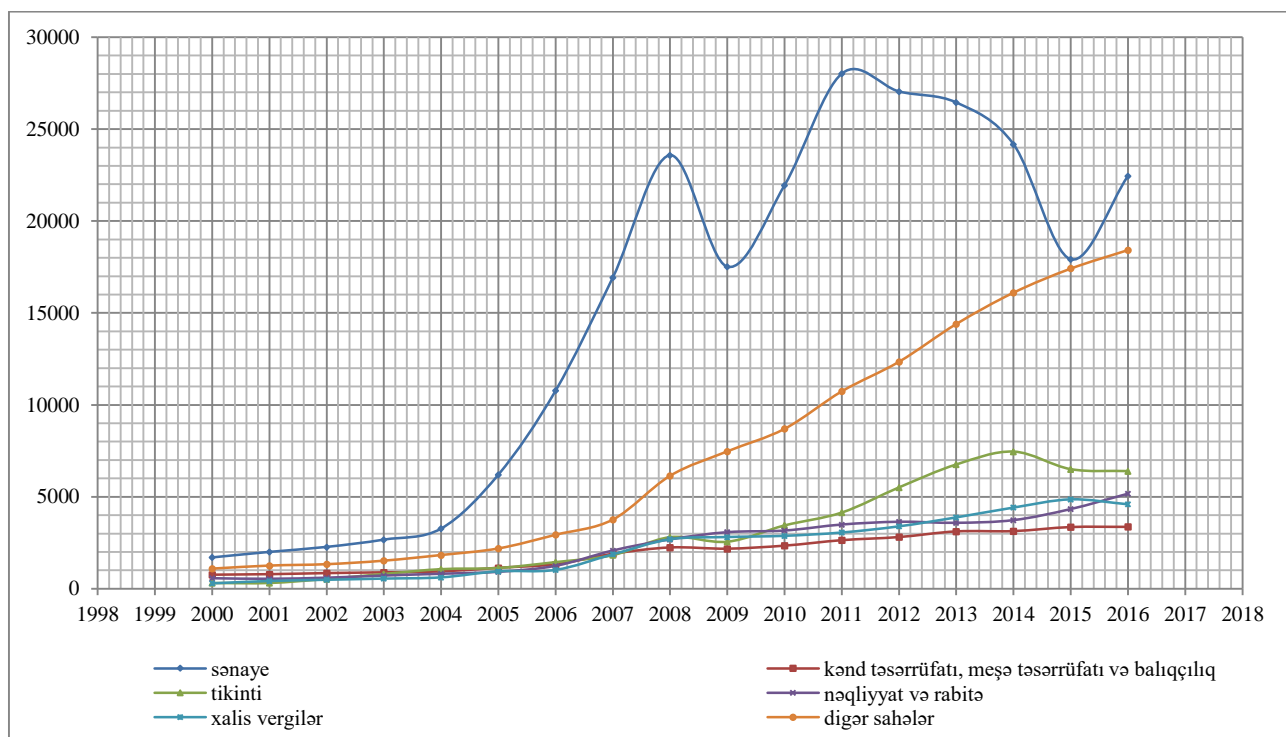
1.7. İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM, faktiki qiymətlərlə

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və rabitə	xalis vergilər	digər sahələr
milyard manat							
2000	4,72	1,70	0,76	0,31	0,57	0,29	1,09
2005	12,52	6,20	1,14	1,13	0,92	0,95	2,19
2010	42,47	21,94	2,34	3,44	3,16	2,88	8,70
2011	52,08	28,01	2,64	4,14	3,49	3,06	10,74
2012	54,74	27,04	2,81	5,51	3,64	3,39	12,35
2013	58,18	26,44	3,12	6,75	3,58	3,88	14,41
2014	59,01	24,17	3,14	7,45	3,73	4,41	16,11
2015	54,38	17,91	3,36	6,50	4,33	4,86	17,42
2016	60,39	22,45	3,37	6,39	5,16	4,59	18,43
faiz							
2000	100	36,0	16,1	6,5	12,0	6,2	23,2
2005	100	49,5	9,1	9,0	7,3	7,6	17,5
2010	100	51,7	5,5	8,1	7,4	6,8	20,5
2011	100	53,8	5,1	8,0	6,7	5,9	20,5
2012	100	49,4	5,1	10,1	6,6	6,2	22,6
2013	100	45,4	5,4	11,6	6,1	6,7	24,8
2014	100	41,0	5,3	12,6	6,3	7,5	27,3
2015	100	32,9	6,2	12,0	8,0	8,9	32,0
2016	100	37,2	5,6	10,6	8,6	7,6	30,4

ÜDM sahə quruluşu, onun sosial nəticələri olan məşğulluğu və o cümlədən əhalinin rifah halının əsas mənbələrini formalaşdırır. O cümlədən, əmtəə və xidmət bazarının təklifini formalaşdırır. Əhalinin həyat səviyyəsinin sahə baxımdan qütbləşməsi bu qeyd olunan sahənin sosial mənasını təşkil edir. Rəqabət mühiti şəraitində əhalinin məşğulluğu və gəlirlərinə əsasən paylanması qanuna müvafiqliyi müəyyən olunur. İqtisadi artım və sosial müdafiədə hər bir sahə özünün rolunu kompleks indikatorlarda daha real göstərir. ÜDM-də sənayenin payının yüksək

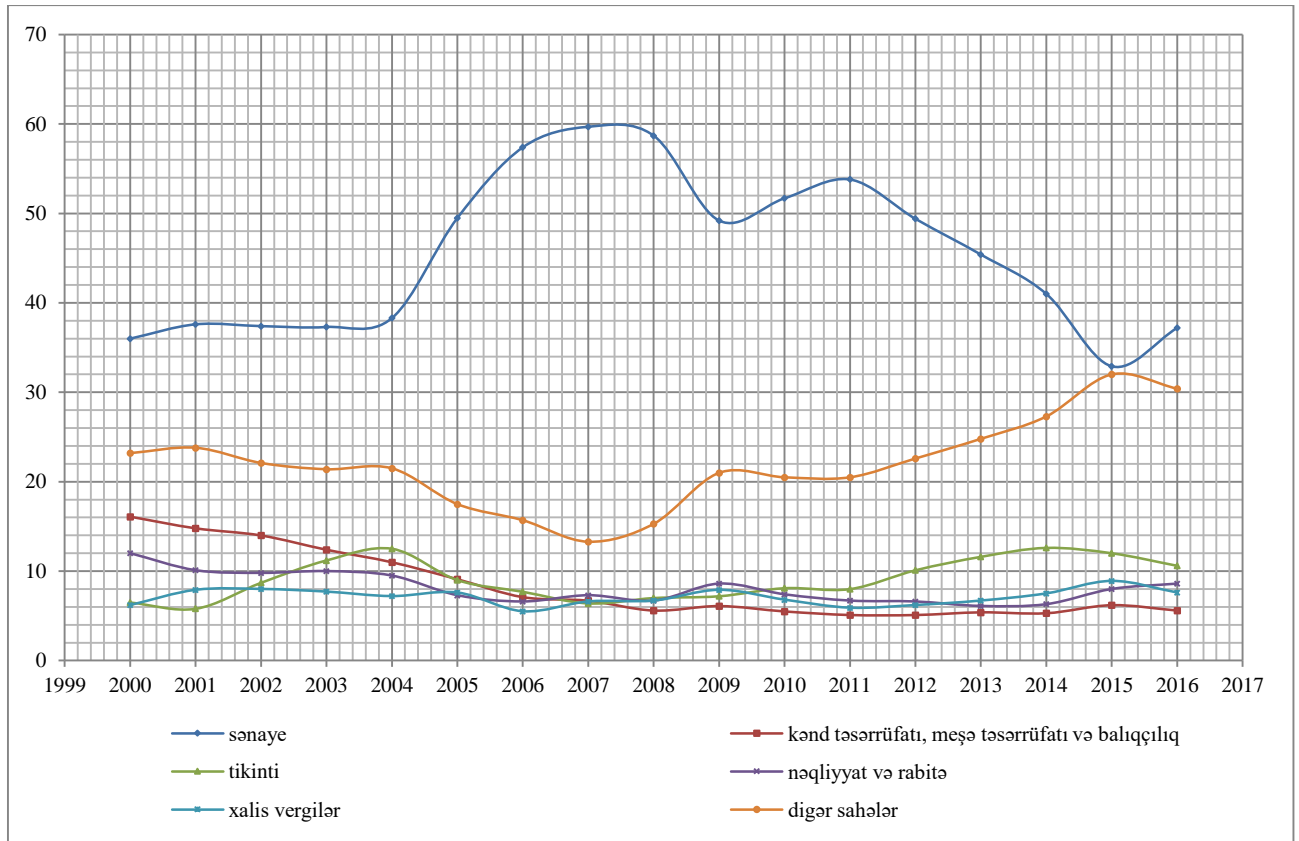
olmasına baxmayaraq, onun aqrar sahə ilə müqayisədə iş yerlərinə və istehlak bazarının formalaşmasında rolları fərqlidir. Kənd təsərrüfatı əhali məşğulluğu ərzaq təhlükəsizliyi və o cümlədən emal sənayesinin aparıcı həlqəsini təşkil edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi da davamlı inkişaf amili olaraq aqrar sahənin davamlı inkişafı, xarici ticarət münasibətlərinin effektiv təşkil edilməsi və emal sənayesinin inkişafı daxil edir.

Sosial tənzimləmə siyasəti ayrı-ayrı sahələrin sosial nəticələri və sosial tutumunun dəyərləndirilməsi məqsədi ilə proqnozlaşdırılır. Klassik iqtisadçılar elmi-texniki tərəqqinin sosial nəticələrini dəyərləndirməklə xeyli əlverişli idarəetmə yollarını seçirlər. Bazar tipli intellektual potensialın təşkil edilməsi formaları kadr potensialını artırmaq, onların rolunu yüksəltmək yolları kəsb edir, konkret məsələnin həlli üçün formalaşdırılır. Ona əsasən də obyektiv tənzimləmə mexanizmləri üçün modifikasiya olunub, reallaşma və formalaşma prinsiplərinə əsasən fərqlənir.

Qrafik 1.2. İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM, faktiki qiymətlərlə, İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM, faktiki qiymətlərlə

Qrafik 1.3. İqtisadiyyatın sahələri üzrə ÜDM %

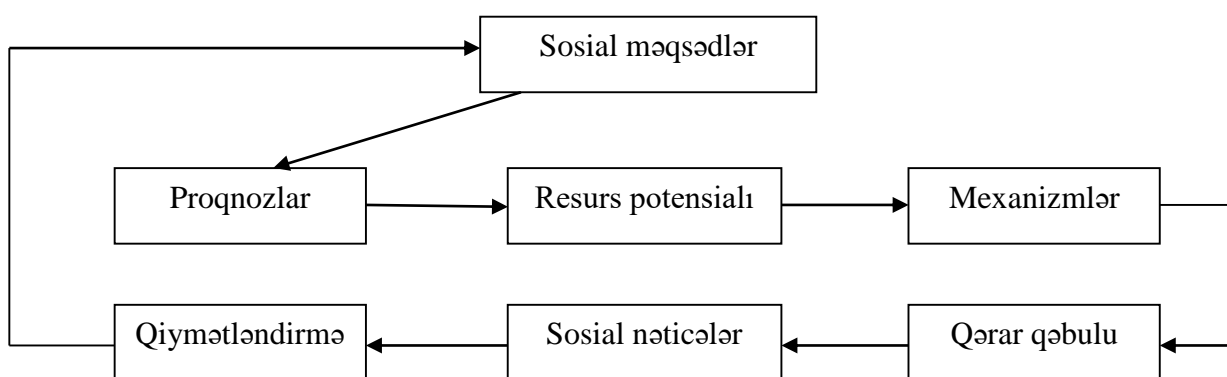
İstehsal sferasında meydana gələn sosial mexanizmlər əmək haqqı və istehlak bazarı üçün vacib olan əmtəə və xidmətlərin tələbin ödənilməsində rolunu və konkret bir problemin həlli üçün yaratdığı effektiv reallaşır.

Müasir dövrdə respublikada mövcud sosial durumun dəyərləndirilməsi, onun tendensiyalarının dinamikası, müvafiq olaraq sonrakı bölgü mexanizmlərini formalaşdırmağa və təşkil edilməsinə imkan verir. Orta aylıq əmək haqqına əsasən işləyənlərin paylanması qanuna müvafiqliyi əhali gəlirlərinin səviyyəsinə əsasən paylanma qanunlarının bazasıdır. Əmək haqqının müxtəlif işçilər və sahələr baxımından diferensiasiyası əməyin xarakteri və müasir dövrdə istənilən sahənin məhsulunun bazar tələbinə müvafiq reallaşma effekti ilə hesablanır. Əmək haqqının orta aylıq səviyyəsi, ümumi inkişaf tendensiyasını və əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasını xarakterizə etsə də real əhalinin həyat səviyyəsi orta istehlakla dəyərləndirilir. Gəlirlər və istehlak arasında olan əlaqə və qarşılıqlı əlaqə mexanizmi sistemli təhlil metodikası və hər hansı səviyyə ilə digər səviyyə arasında olan əsas amilin effektiv təsiri ilə öyrənilir.

İstehlak sferasını xarakterizə edən mexanizmlər tələb və təklifin yaranması və onların tarazlığı faktorlarını daxil edir. İstehsalın həcmi, istehlak məhsullarının qiyməti və o cümlədən vergi və ödəmələr istehlakın yaranmasını təmin edir. Real istehlakın həcmi, onun quruluşu nominal əhali gəlirlərinin artım dinamikası və vergi, o cümlədən maddi və xidmət xərclərinin dinamikası ilə hesablanır.

Tələb mexanizmi olaraq obyektiv faktorlardan, formalaşmış iqtisadi vəziyyətdən, bazar tipli islahatların nəticəsindən, sosial faktorlardan xeyli asılıdır. Bu qeyd olunan yanaşma tərəfdarları sosial faktorlara sosial quruluşunu, insanların ümumi sosial şəraiti, cəmiyyətin sosial quruluşu, ölkə daxili mədəniyyətin və mədəni münasibətlərin durumu, milli adət-ənənələr və məişəti, fərdi insanların üstünlük vermə qabiliyyəti və cəmiyyətin ümumi tərbiyəvi tədbirləridir. Əlbətdə bu qeyd olunan faktorlar bazar tipli inkişaf modeli şəraitində hər şeydən qabaq inteqrasiya, miqrasiya və sosial risklərlə bağlıdır.

Təhlil göstərir ki, sosial faktorların xarakteri onların formalaşma xarakterik cəhətləri və bazar tipli inkişaf tendensiyaları müvafiq olaraq dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin təsnifatını, onların idarəetmə məqsədləri üçün təkmilləşmə yollarını formalaşdırır. Model olaraq dövlət tənzimləməsi mexanizminin prinsiplial vəzifələri və dəyişmə tendensiyaları aşağıdakı kimi ifadə olunur.

Sxem 1.3. Sosial mexanizmlərin yaranmasının təsviri modeli.

İdarəetmənin sosial mexanizmlərinin əsas məqsədi mövcud potensial proqnozlar arasında olan dövlət tənzimləməsi sayəsində ən əlverişli keçid funksiyası, səbəb və nəticə münasibətlərini dövlət tənzimləməsi kdir.

Sosial mexanizmlər, sosial məqsədlərin özünü və onların təzahür növlərini və bu qeyd olunan məqsədlərə çatmaq yollarının texnoloji aspektlərini, sahə xarakterik xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Sosial durumun tələbata müvafiq dəyişməsi üçün istənilən amilin dəyişilməsində baş verən keyfiyyət və struktur elementlərinin dəyərləndirilməsi sayəsində proqnozlaşma modeli, reallaşma istiqamətləri və konkret proqnozlar verilir. Sosial qərarların alternativ reallaşma zamanı baş verən sosial nəticələrin effekti dəyərləndirilir. Bu qeyd olunan həm iqtisadi, həmçinin təşkilati cəhətdən bütün subyektlər üçün çoxkriteriyalı maraqlar və mənafeələrə müvafiq olduqda mexanizmlər real sosial bir proses üçün adekvat olur.

Sosial proqnozlar olmadıqda sosial qərarların real və perspektiv nəticələrini dəyərləndirmək mümkün olmur. Makroiqtisadi struktur dəyişməsi zamanı, məşğulluq və rifaha effektiv təsiri sosial effekt kimi dəyərləndirilir. Proqnozların əsas məqsədi əhalinin sosial rifahı və onun əsas indikatorlarına müvafiq olan iqtisadi mühitin yaradılması, vacib resursların mənbəə və istifadə edilməsi mexanizmlərinin alternativ variantlarını tapmaq yolları əsaslaşır. Sosial proqnozlar normativ indikatorlar və hər hansı standartlar əsasında formalaşır. O cümlədən, dövlət tənzimləməsi kriteriyası olaraq proqnozlar hər hansı məqsədə çatmaq yolu kimi məhdud və ya da ki, əlavə şərtlər daxilində verilir. Sosial proqnozların fəal və ya da ki, mütərəqqi variantı mövcud reallığı dəyişmək və onu effektiv iqtisadi sistem formalaşdırmaqda öz təzahürünü tapır.

Sosial-iqtisadi normalar proqnozlar üçün və mövcud sosial durumu xarakterizə etmək üçün istifadə edilir. Mexanizm olaraq onlar xaricdən qəbu qeyd olunanl edilmir, sosial kateqoriya kimi müasir dövrdə baş verən dəyişikliklərə müvafiq elm prinsiplər əsasında formalaşır. Əhalinin istehlak normaları, fizioloji tələbin ödənilməsi və istehsal quruluşu ilə müəyyən olunur. Adambaşına düşən maddi və mənəvi xidmətlərin istehsalı və istehlakı onun normativlətə müvafiq müqayisə edilməsi mövcud bazar şəraitində istehsalı təkmilləşdirmək, onun bazar tələbinə müvafiqliyini təmin etmək və o cümlədən insanın yaşayışı üçün vacib olan mallar və xidmətlərin istəniləninin tələb və təklifi əsasında nəzarət aparmağa imkan verir.

İstehlakın tənzimlənməsi mexanizmləri olaraq minimum istehlak səbəti yaşayış minimumu və bu qeyd olunan normaların kompleks təşkil edilməsi əsas qəbul edilir. Minimum istehlak büdcəsinin müəyyənəlməsi, onun sosial-demoqrafik əhali qrupları baxımdan qütbləşməsinin əsasını bölgü prinsiplərində qütbləşməsi təşkil edir.

Əhalinin cəmiyyət üçün fəaliyyətinin qeyri-bərabərlik mexanizmləri faydalılığının eyni olmaması faktorları ilə formalaşdığı üçün onun ƏSM-nində və müxtəlif sahələrin müxtəlif regionlarda eyni olmayan aspektdə tənzimlənməsini tələb edən qeyri-bərabərlik və sosial-iqtisadi inkişafa nəzarət və təcrübü prizmalardan nəzər yetirməklə, müxtəlif normaların, prinsiplərin və hüquqi aktların məcmunu birləşdirmək olar. Əhalinin həyat səviyyəsi ndə qeyri-bərabərliyin iqtisadi əsasını gəlirlər və istehlak təşkil edir. Gəlirlərə əsasən qütbləşməyə iqtisadi fəal əhalinin və onların əməyinin faydalılığı təsir edirsə, istehlak səviyyəsinə əhalinin sosial-demoqrafik tərkibi və o cümlədən onların istehlak davranışı təsir edir. Bu qeyd olunan səbəbdən də qütbləşmə və sosial-iqtisadi inkişafın istəniləninə formalaşma faktorları və onların arasında olankı nəzəri və analitik əlaqə formaları dövlət tənzimləməsi və konseptual inkişaf üçün əsas amil olaraq formalaşır. Keçid dövrü şəraiti və Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafda baş verən sürətli artımlar qütbləşməyə mənfi və müsbət təsir edir.

Müstəqillik şəraiti, iqtisadi artımın yüksək səviyyəsi və onun yaranmasında təbii resursların, neft hasilatının və ixracatının rolu iqtisadi əsasları formalaşdırırsa da müəyyən mənada onların düzgün bölünməsi və ya da ki, effektiv istifadə edilməsi əlavə əngəllər və çətinliklər formalaşdırır. Belə problemlərin, zənnimizcə, ən əsaslarından biri qeyri-bərabər əhalinin həyat səviyyəsinin və cəmiyyət üzvlərinin qeyri-bərabər təmin olunmuş iqtisadi fəallığı və iqtisadi artımında rolunun qeyri-bərabər olmasıdır. Qeyri-bərabərlik əhali gəlirlərinin, istehlakın və o cümlədən təbii faktorların obyektiv səbəblərindən eyni olmaması üzündən yaranır. Belə ki, əməyin faydalılıq, məqsədli rifah funksiyasında istənilən fəaliyyətinin xüsusi çəkisi rol oynayır. Qeyri-bərabərliyin yaranma səbəbləri dövlətin sosial siyasətinin, hər bir

sosial dövlətin funksiyalarını formalaşdırır. Bu qeyd olunan məqsədlə iki əsas kriteriya və yanaşma prizmasından danışmaq olar. Birincisi, dövlətin bərabərliyini təmin etmək üçün müəyyən hədəfləri və bu qeyd olunan bərabərliyin maddi əsasını formalaşdırmaqla, iqtisadi stimulları saxlamaq və onun yaranmasına təkan vermək. Bu qeyd olunan səbəbdən də qeyri-bərabərliyin səviyyəsinin müəyyən edilməsi, iqtisadi artımla bərabər qeyri-bərabərliyin yaxınlaşması, və ya müxtəlif sosial qruplar üçün nəticələri tədqiq olunur. Ən əsas vəzifə olaraq iqtisadi artımın və ya da ki, əsas iqtisadi sahələrin və strateji məqsədlərin əhalinin qeyri-bərabərliyinin dəyişməsinə effektiv təsiri dəyərləndirir. Əhali rifahında qeyri-bərabərlik təbii, bölgü və istehlak sferasında yaradılan ictimai mühit və şəraitlərlə əlaqədardır. Əhali gəlirlərinin yaranması bölgü sistemi və dövlətin siyasətində yerinə yetirilən “yumşaltma” mexanizmləri və sistemləri ilə əlaqədardır, istehlak sferasında qeyri-bərabərlik, artıq təşkilati iqtisadi və “proteksionizm”in hədəfləri, sərhədləri və onların norma və normativləri ilə əlaqədardır. Bərabərsizliyin yumşalmasının müəyyən minimal və maksimal səviyyəsi və ya da ki, bu qeyd olunan təsirlərin effekti, sonrakı iqtisadi artıma effektiv təsiri ilə dəyərləndirilir. Əgər qeyri-bərabərlik, əhali gəlirlərinin bölgüsü əmlakın sosial qruplar və ya da ki, əhalinin gəlirlərə əsasən paylanmasında özünü ifadə etdirirsə, istehlak və əhalinin həyat səviyyəsinin keyfiyyətdəki fərqlər xeyli sahələrin inkişafı və onlardan istifadə mexanizmlərinə “daxil olmaq” şansları və riskləri ilə formalaşır.

Qeyri-bərabərlik amili iki qrup elementlərin nəticəsi ilə formalaşır. Təbii və obyektiv faktorlar, hansı ki, bu qeyd olunan faktorların dövlətin təminat sistemini və dövlətin sosial funksiyasını vacibləşdirir. İkincisi əsas qrup faktorlar dövlətin bərabər şərait, amma qeyri-bərabər təşəbbüslər üçün şərait formalaşdırmaqla yaradılan səmərə ilə hesablanılır.

İqtisadi sistemin bazar mexanizmində bütün səviyyələrdə və müxtəlif sahələrdə qeyri-bərabərliyi dəyərləndirməklə, qərar qəbu qeyd olunan və dövlət tənzimləməsi siyasəti formalaşdırır. Dəyişmə tendensiyasının qeyri-bərabərliyə effektiv təsiri makrosəviyyədə və müxtəlif sahələr və ərazilər baxımdan inkişafda öz təzahürünü

tapır. İqtisadi artımın tələbata müvafiq olaraq dəyişməsi, müxtəlif sahələr və ərazilər baxımdan islahatlarda öz təzahürünü tapır. İqtisadi artımın tələbata müvafiq olaraq dəyişməsi, müxtəlif sahə və istehsal faktorlarının iştirak payı və onlardan istifadə etməklə xüsusi səmərə formalaşdırmaq fəallığı ilə dəyərləndirilir. Ölkə iqtisadiyyatında inkişafın strateji prinsipləri müəyyən olunur. İqtisadi artımda prioritet istiqamətlərin nəzərə alınması qeyri-bərabərliyin əsasıdır. Sahələrin və əhalinin təkrar istehsalı nöqtəyi-nəzərindən vacib olan resursların planlaşdırılması və onun təmin edilməsi yollarını və mexanizmləri əsaslandırılır. Bu qeyd olunan qlobal prinsiplər qeyri-bərabərliyi yaradan ədalətli bölgü mənimsəmə sisteminin olmasını tələb edir. Qeyri-bərabərliyin dəyərləndirilməsi metodikası, əsaslandırılmış indikatorlar sistemində və fəallıq ilə əldə olunan maddi və mənəvi nemətlərin nisbətində müvafiq təkmilləşir. İstehlakın minimal səviyyəsi xeyli tələbatların ödənilməsində dövlət təminatı vasitəsi ilə təmin olunur. Yaşayış minimumu konsepsiyası istehlak büdcəsinin, təkrar istehsal üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərlə örtülməsi yolu tənziqlənir. Yaşayış minimumu konsepsiyası, dövlət təminatı statusunda olan, əhalinin bərabər və müəyyən hədəflərə müvafiq əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək ideologiyası əsasında formalaşır. Yaşayış minimumunun dəyişməsi, sosial tarazlı inkişafın dövlət büdcəsinin bölgüsü və həmçinin təkrar istehsalın əsas elementləri olan əmək haqqı ilə transfert gəlirləri arasında olan münasibətlərin optimallaşması məqsədlərini təmin edir.

Sosial tələbat bütün mənbələr hesabına vacib olan resursların yaranması üçün bölgü sistemində qütbləşməni vacibləşdirir. O cümlədən bu qeyd olunan qütbləşmənin səbəblərinin obyektiv faktorlar əsasında yaranmasını tələb edir. Qütbləşmə kriteriyası olaraq tələbin özü və onun ödənilməsi dərəcəsi o cümlədən müxtəlif sahələrin inkişafının dinamikası və onların sosial fəaliyyəti ilə müəyyən olunur. Hər şeydən qabaq məşğulluq, əhali əhali gəlirlərinin yaranmasında rolu, o cümlədən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına olan tələbin ödənilməsində bazar təklifinin yaranmasında xüsusi çəkisi ilə hesablanılır.

Sahələrin, sahibkarların və ərazi iqtisadi inkişaf tendensiyalarının tarazlığı, onların maraqlar və mənafeələrinin qorunması, son nəticədə qlobal büdcə fəaliyyətinin multipliasiya effekti kimi ali və lokal məqsədlərin yaranmasına və onların tarazlığına səbəb olur. Sahə tendensiyalarının və sahə gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri və istehlakı, alıcılıq qabiliyyəti, o cümlədən müxtəlif xidmətlərin istehlakına çatmaq imkanları eyni olmadıqda müəyyən problemlər yaranır. Bu qeyd olunan tendensiyaları sosial hamarlaşma siyasəti ilə uzlaşmasa, onun sinergetik effekti azalır. Qiymətlərin dəyişməsi bazar tələbinə müvafiq yaranırsa əməyin dəyəri də artır. Bazar sistemi bir qiymət mərhələsindən digər qiymət mərhələsinə keçir. Bazar sistemi yeni dəyərləndirmə aparılmasından görünür. Onun sosial nəticələrinin proqnozlaşdırılması sayəsində dövlət tənzimləməsi siyasəti reallaşır.

Hər hansı istehsal və istehlak sferasında qiymət dəyişməsi və ya da ki, məhəlli islahatlar kompleks dəyərləndirilməklə bütövlükdə iqtisadi artım və iqtisadi proseslərə təsirləri baxımından dəyərləndirilir.

İqtisadi amil olmaqla qeyri-bərabərlik müəyyən təbəqələşmə sistemini formalaşdırır. Sonrakı artım tempi, hər bir qeyri-bərabərlik faktorlarının azaldılmasına yönəldilən ümumi risklər baxımdan həll olunur. Tələbat və onun ödənilməsi imkanları arasında olan optimal əlaqəni, ancaq minimal təminat səviyyəsindən fərqlənən kriteriyalarla planlaşdırmaq və idarə etmək mümkündür. Bazar tipli model olaraq dövlətin qeyri-bərabərliyə effektiv təsirini proqnozlaşdırmaq iqtisadi mexanizmlər və ictimai rəylə tərtib etməklə daha şəffaf və demokratik qərarlar qəbu qeyd olunanl etməyə imkan yaranır.

Sosial-iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri qanunvericilik bazasının təkmilləşməsi və bu qeyd olunan qanunların real həyatla əlaqədarlığı yolları ilə yerinə yetirilən mexanizmlər ümumi tendensiyaları və nisbi indikatorlar baş verir. Müasir dövrdə Azərbaycanda ÜDM artımı və sahə quruluşunun təkmilləşməsi hər bir orta aylıq əmək haqqının iqtisadiyyat baxımdan orta aylıq əmək haqqına yaxınlaşır. Amma xeyli sosial sahələrdə orta aylıq əmək haqqının iqtisadiyyat baxımdan orta aylıq əmək haqqı səviyyəsindən 1,5-2 faizdən aşağıdır. Əmək haqqının illik həcmi, müvafiq

olaraq pensiya daxilolmalarını, ÜSY və digər daxilolmalara təsir edir, bu qeyd olunan təsirləri nəzərə almaqla maddəyə əsasən haqq verilməsi qaydaları və onun tənzimlənməsi kriteriyaları müvafiq olaraq yaşayış üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlər, o cümlədən ölkə və ümumi iqtisadi artım planlaşdırılır.

Sədvəl 1.6
İqtisadiyyatda orta aylıq nominal əmək haqqı manat

İqtisadi fəaliyyət növləri	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	123,6	331,5	398,4	425,1	444,5	466,9	499,8
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	41,6	160,3	201,1	217,9	241,3	245,8	253,8
Mədəncixarma sənayesi	507,3	1004,7	1402,0	1516,3	1753,8	2171,1	2807,2
Emal sənayesi	115,9	320,5	398,8	439,3	495,4	527,9	542,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	134,6	349,4	443,7	467,2	489,3	513,2	504,7
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	64,4	197,7	274,8	324,9	331,8	333,3	321,4
Tikinti	233,3	505,8	587,5	625,5	626,9	677,7	812,9
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	120,0	282,8	343,7	363,8	374,0	378,1	382,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	124,6	395,1	511,5	536,3	530,3	575,8	649,3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	157,9	333,7	404,6	444,6	463,9	464,6	476,1
İnformasiya və rabitə	204,8	531,3	621,9	675,4	735,0	747,2	782,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	311,7	990,2	1055,5	1126,4	1198,8	1210,9	1229,2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	56,3	168,1	255,6	293,9	308,2	308,2	337,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	324,4	592,2	620,7	667,1	669,7	752,4	886,5
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	448,5	526,7	563,2	583,9	566,6	542,6	543,6
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	133,9	376,5	452,6	455,0	479,6	494,7	510,6
Təhsil	66,0	271,8	287,3	293,6	298,0	301,1	307,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	45,2	155,2	175,1	181,6	197,8	204,2	214,8

Əmək haqqı mexanizmi ölkə daxili iqtisadi proseslərin dünya ölkələri ilə müqayisədə, əhalinin həyat səviyyəsinin müqayisəli təhlili və proqnozlaşması əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması yollarını əsaslandırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pensiya, müavinətlər, qiymət tənzimlənməsi, o cümlədən indeksasiya prosesi mexanizm olaraq əmək haqqının orta aylıq səviyyəsi, onun ayrı-ayrı qruplar baxımdan diferensiasiya nəzərə alınır. Sosial müdafiə spektri etibarlı ilə geniş mexanizmlər kompleksi ilə müəyyən olunur. Spesifik xüsusiyyət prioritetlərin iyerarxiya pillələrini qurmaq və onların arasında olan münasibətlərin son faydalılığa effektiv təsirini təşkil etməklə vahid sistem yaradılır.

Iqtisadi və sosial tənzimləmənin hər şeydən qabaq sintetik effektini nəzərə almaqla prioritetlərin tərtibi əsas rol oynayır. Zənnimizcə, prioritetləri, rifah,

sağlamlıq, intellektual inkişaf, mədəni yüksəliş iyerarxiyaları baxımdan tərtib etmək mümkündür.

Sosial tənzimləmə mexanizmlərinin təsnifatlaşması, zənnimizcə, müxtəlif kriteriyalar, məqsədlər və təminatlar əsasında qurula bilər. Bu qeyd olunan məqsədlə təsir gücünə və təşkilati idarəetmə quruluşuna əsasən bu qeyd olunan mexanizmləri qruplaşdırmaq, onların təsir gücünə əsasən effektiv təsirini dəyərləndirmək və proqnozlaşdırmaq vacibdir. Müasir islahatlar şəraitində struktur və keyfiyyət dəyişiklikləri zamanı sosial yükün miqdarı və onun əsas parametrləri müəyyən olunur. Sosial infrastrukturun obyektlərinin pullu və pulsuz xidmətlər baxımdan təsnifatlaşması və tənzimlənməsi üçün əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və onun sosial statusunda baş verən maddi-maliyyə dəyişiklikləri daxil edir, alıcılıq qabiliyyəti proqnozlaşdırılır.

Aztəminatlı ailələrin əhalinin həyat səviyyəsini müəyyən səviyyədə saxlamaq, və ya xarici faktorlara məruz qalmasını kompensasiya etmək üçün xeyli xidmət sferalarında təminatın minimum səviyyəsi dövlət büdcəsi və ya da ki, dövlətin subsidiya sistemi ilə reallaşır. Sosial sığorta sisteminin məcburi, könüllü formaları və ya da ki, sosial sığorta fondlarının maliyyə əsaslarının büdcə ayırmaları ilə təmin edilməsini təmin edir. Dünya sığorta sistemi təcrübəsi və onun üstün sosial təminat funksiyası müasir dövrdə sosial sığortanın tətbiqi və təkmilləşməsi yollarını müəyyən etməkdə istifadə edilir. Təhlil göstərir ki, bu qeyd olunan mexanizmin respublikada artımını və tətbiqi dairəsinin genişlənməsi tendensiyalarına baxmayaraq sosial sığorta sistemində, onun maliyyə mənbələrinin yaranmasında və verilməsində problemlər vardır. Sosial sığorta sisteminin səhiyyə, həyat fəaliyyəti və o cümlədən əmlakın sığortalanması birbaşa ƏSM-nin tənzimlənməsinin maliyyə potensialının artırılmasını təmin edir.

Sığorta ödəmələrinin sosial müdafiə və sosial tələbin ödənilməsində rolunu tənzimləmək, sosial sığorta haqqı və sığorta qanunlarının təkmilləşməsini təmin edir. Sosial sığorta sisteminin sahələri ünvanlı olaraq müvafiq sahələrin işçilərinin və əhalinin tələbinin ödənilməsi üçün maliyyə mənbələri rolunu oynayır. Azərbaycan

iqtisadiyyatında sığorta sisteminin təkmilləşməsi bütün psixoloji faktorları və onların artırılması mexanizmlərini təkmilləşdirmək vacibdir.

FƏSİL II: SOSIAL TƏNZİMLƏMƏ MEXANİZMLƏRİNİN DƏYİŞMƏ DİNAMİKASI VƏ TENDENSIYALARI

2.1. Gəlirlərin tənzimləmə mexanizmi kimi yaranması və dinamikası

Gəlirlərin sosial yükü, onun funksiyası və tənzimləmədə təsir gücü, keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Əhali gəlirlərinin yaranması bölgü və yenidən bölgü mexanizmləri ilə bağlıdır və perspektiv tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Dövlət gəlirləri və hər hansı subyektin gəlirləri müvafiq inkişaf məqsədlərini reallaşdırmaqla stimullar yaratmaq vəzifəsini formalaşdırır. Gəlirlərin əhalinin həyat səviyyəsi amili və göstəricisi olmaqla bərabər, onun tənzimləmə funksiyası sonrakı inkişafın xərclərini müəyyən edir.

bazar iqtisadiyyatında əhalinin həyat səviyyəsinin müqayisəli təhlil etmək üçün gəlirlərin diferensiasiyası və onun əsas paylanma parametrləri daha geniş yer tapır.

Əhali gəlirlərinin diferensiasiyası onun ayrı-ayrı sosial qruplar və gəlir səviyyəsinə əsasən əhalinin paylanmasını qiymətləndirən parametrlərdən istifadə edilir. Gəlirlərin statistik və dinamik təhlili onun yaranmasına təsir edən faktorların dəyişməsi ilə müəyyən olunur. Əhali gəlirlərinin formalamasında əməyin faydalılığı, onun yaratdığı gəlirin təkrar istehsal məqsədi ilə maddəli əməyə əsasən haqq və transfertlər şəklində yaşayış üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərin həcmi, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə müəyyən olunur.

Əhali gəlirlərinin dəyərləndirilməsi bölgü və yenidən bölgü təzahürü kimi aparılır. Belə ki, ÜDM artımı ilə gəlirlərin artımı arasında olan əlaqə və elastiklik əmsalı birbaşa faktorların və bölgüdən kənar istehlaka təsir edən sosial-demografik dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə baş verir.

Əhali gəlirlərinin tərkib hissəsi olaraq əmək haqqı, transfert gəlirləri və sahibkarlıq gəlirlərinin artırılması yolları tapılır. Gəlirlərin tədqiqi və proqnozu müxtəlif aspektlərdən baxıldıqda spesifik metodiki xüsusiyyətlər kəsb edir. İqtisadi inkişafın və əhalinin həyat səviyyəsinin göstəricisi olmaqla, qiymətləndirmə və

tənzimləmə siyasətinin aparması kimi istifadə edilir. Cəmiyyətdə olan mövcud qütbləşmənin gəlirlərin bölgü və istifadəsi faktorları ilə bağlamaqla, müasir dövrdə sosial ədalət və islahatların sosial effektini qərarlaşdırmaq üçün istifadə edilən yanaşma tənzimləmə mexanizmləri kimi formalaşır. Bu qeyd olunan mexanizmlər əhali gəlirlərinin sosial qruplar və ayrı-ayrı fəaliyyət növü baxımdan formalaşdırılması və perspektivdə proqnozlaşdırma yolu ilə tənzimlənməsi istiqamətlərini verir. Əhali gəlirlərinin dinamik təhlili, onun artımı, quruluşu və tələbata müvafiq olaraq istifadəsinin əsas istiqamətləri ilə yerinə yetirilir. Gəlirlərin tənzimlənməsində diferensiasiyasını dəyərləndirmək bu qeyd olunan diferensiasiyaya səbəb olan obyektiv və subyektiv iqtisadi, coğrafi, təşkilati faktorları nəzərə almaqla mümkündür gəlirlərin diferensiasiyası bazar iqtisadiyyatında sosial qütbləşməyə təsir edir, onu o cümlədən, yoxsulluq, orta təbəqə və varlı ailələrin istehlakını formalaşdırır.

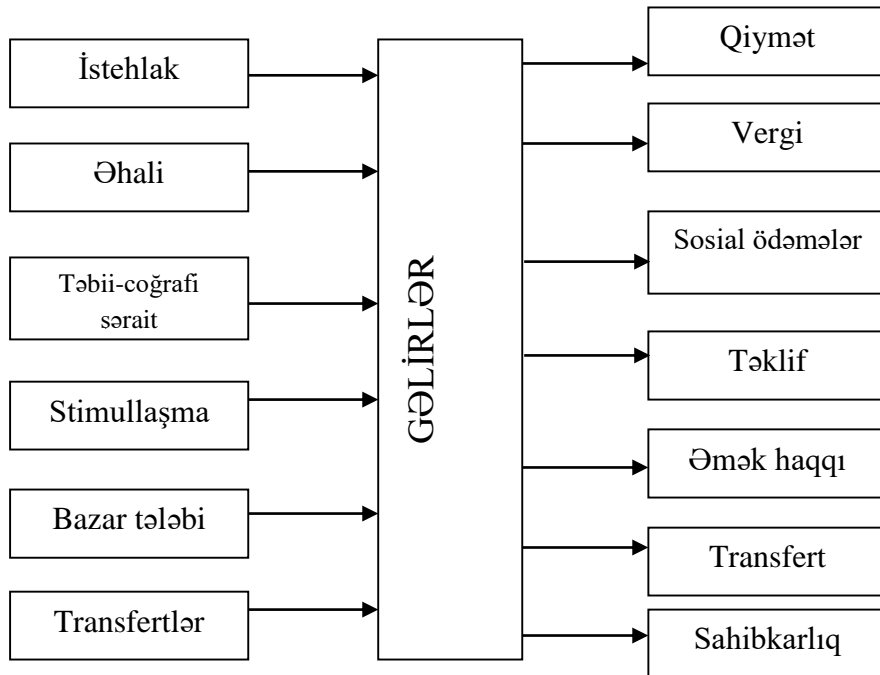
Gəlirlərin yaranması pul vəsaitlərinin və maddi nemətlərin və pulsuz xidmətlərin mərkəzləşdirilmiş və qərarlaşmış qayda və normalara əsasən bölgüsü və yenidən bölgüsünün müvafiqliyini formalaşdırır.

Gəlirlərin xarakteri onun qütbləşməsi, formalaşma mənbələrinə əsasən tənzimləmənin quruluşunu formalaşdırır. Bu qeyd olunanlar da əsas rol oynayan əmək gəlirləri əmək prosesini formalaşdırır.

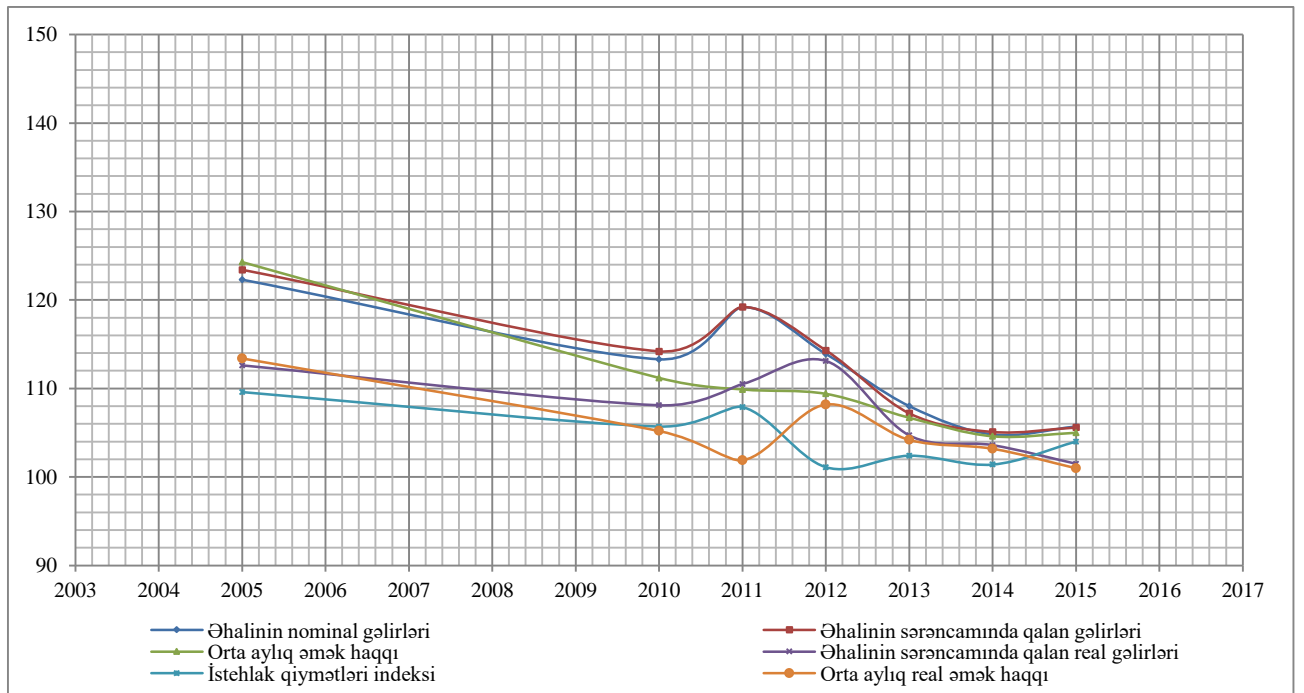
Əhalinin gəlirlərinin dinamikası nominal və real gəlirlərlə müqayisə edilməklə bölgü və yenidən bölgü mexanizmlərinin effektiv təsirini verir. Yenidən bölgü istehlak xərclərini və istehlak baxımdan differensiasiyasını formalaşdırır. Tənzimləmə istehsal prosesindən kənarında istehlak və ona təsir edən faktorlar prizmasından axtarılır. Sxematik olaraq gəlirlərin dinamikasına təsir edən faktorları aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür.

Gəlirlərin yaranması struktur dəyişmə tendensiyaları və digər sosial nəticələri bölgü sisteminin təkmilləşməsinə təsir edir. Dövlət müəssisə və təşkilatların gəlirlərini, sosial müdafiə fondlarının gəlir və xərclərini, o cümlədən monitar siyasətin əsas faktorları olan pul kütləsini, faiz normalarını, faiz siyasətini

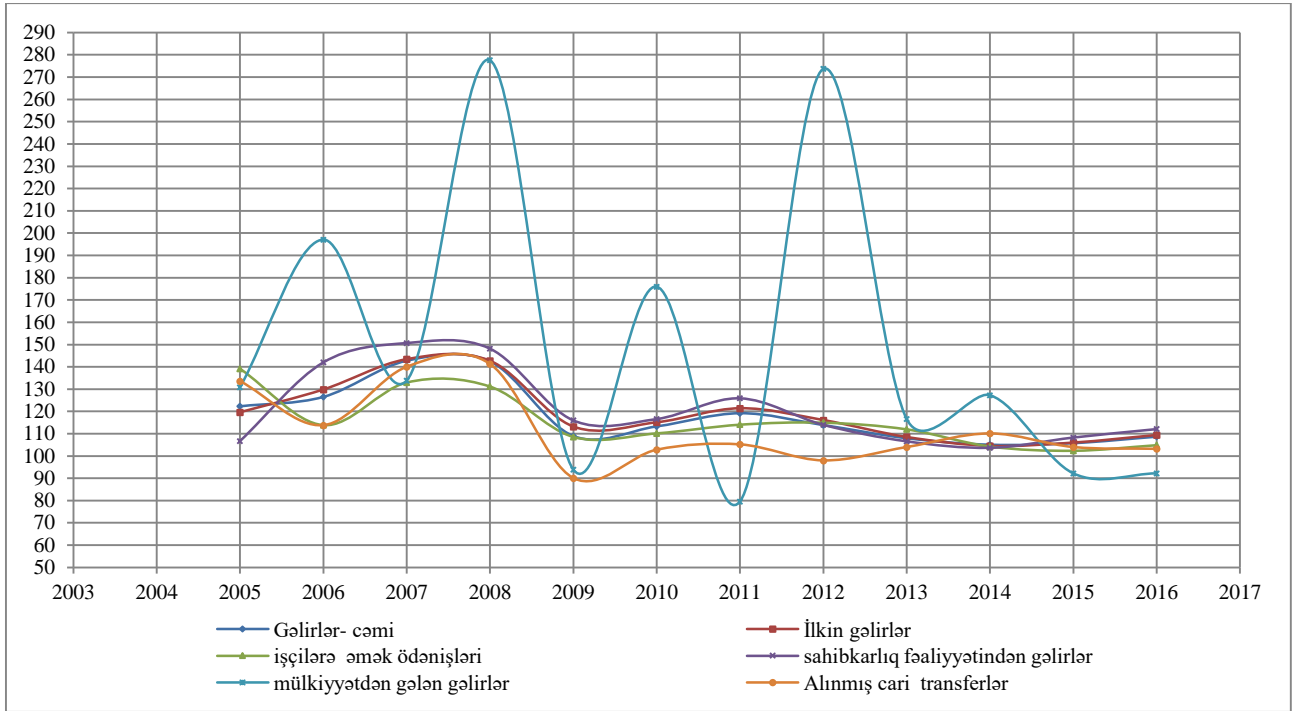
əsaslandırır. Əhalinin gəlirlərinin artım tempi və dinamikası üdm dinamikasına müvafiq gəlir.

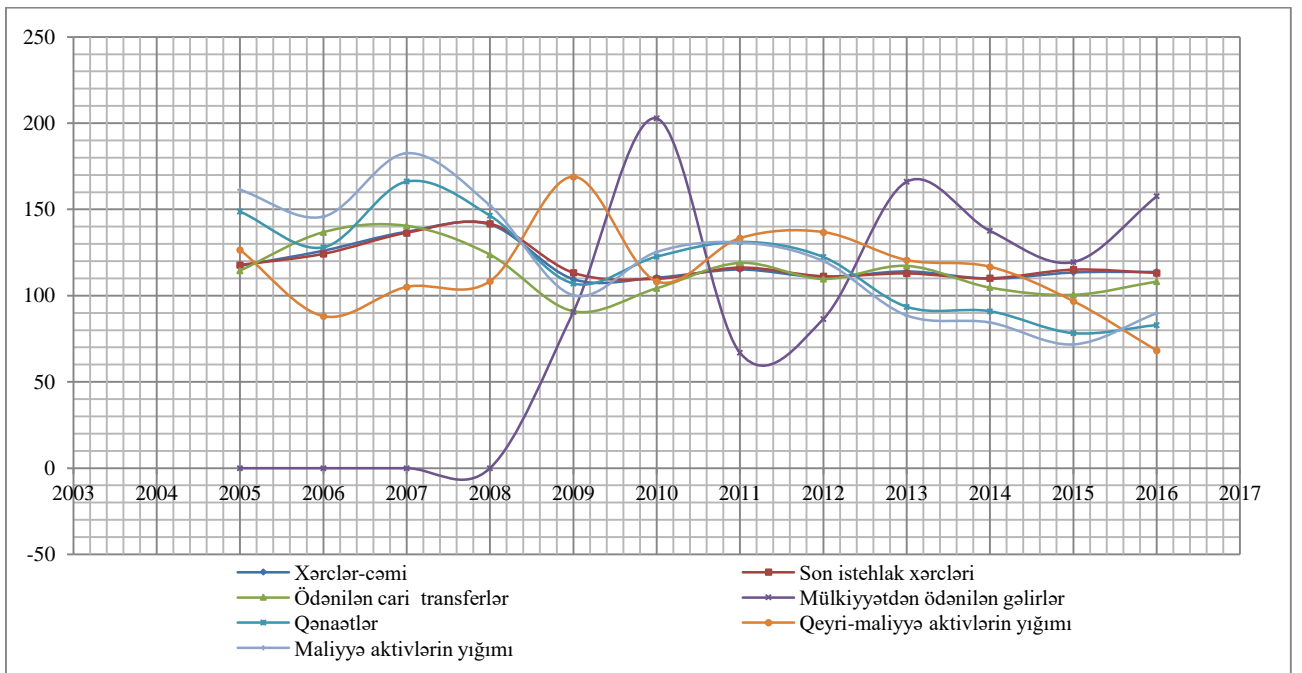
Sxem 2.1. Əhali gəlirlərinin formalaşma və tənzimləmə istiqamətləri.

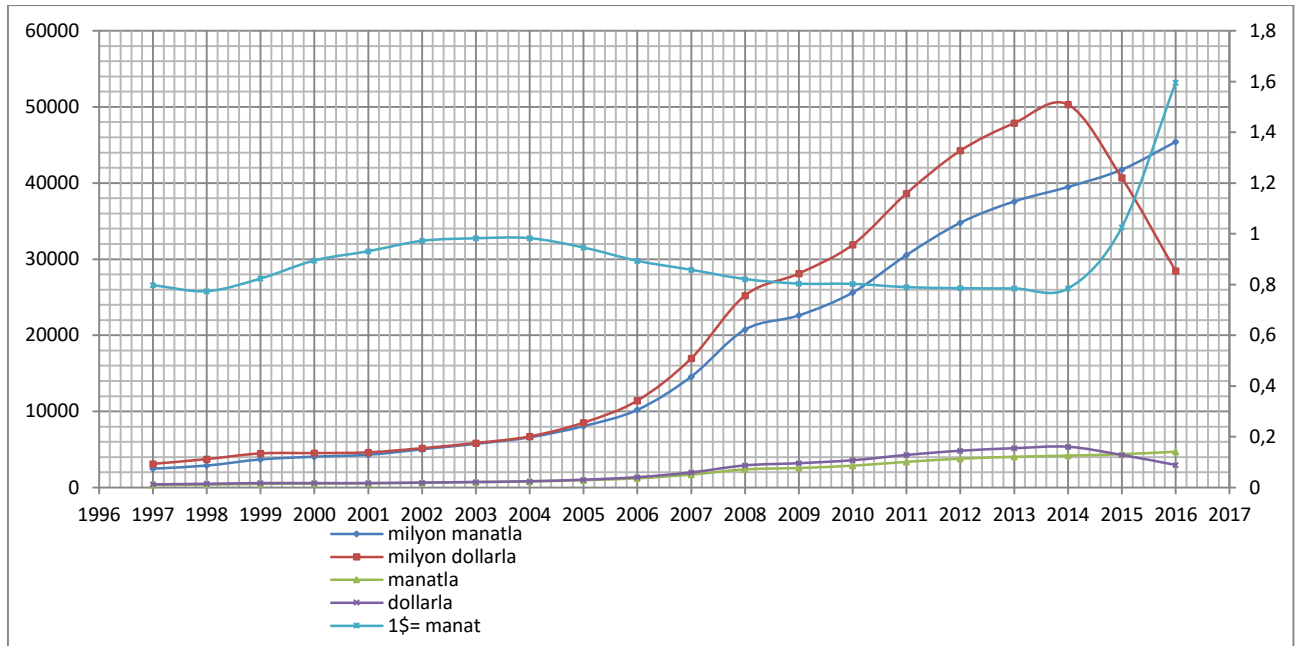
Qrafik 2.1. Əhalinin nominal və real gəlirləri, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Qrafik 2.2. Əhalinin gəlirləri, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Qrafik 2.3. Əhalinin xərcləri, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Qrafik 2.4. Əhalinin gəlirləri - manat və dollar ilə

Qrafik göstərir ki, əhalinin adambaşına düşən gəlirlərin dinamikası daha qərarlaşmış tendensiyaları izah olunur. Artım sürəti dayanıqlı olub ÜDM artım sürəti ilə müvafiq olur. Ona əsasən də gəlirlərin artımı ilə ÜDM artımı arasında olan elastiklik əmsalının vahiddən yuxarı və ya da ki, vahidə bərabər olması ÜDM artımının əhali rifahına yönəldiyini sübut edir. Əhali gəlirlərinin artımı xeyli tənzimləmə parametrləri ilə iqtisadi idarəetmə və sosial minimumları ölçməyə imkan verir. Yaşayış minimumu vacib məhsullara ehtiyacla müəyyən olunur.

Gəlirlərin dinamikası mənbələri, qanunamüvafiqliyi, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı və maddi, mənəvi nemətlərin bölgüsü üçün nəticələr və tövsiyələr etməyə şərait formalaşdırır. Belə ki, gəlirlərin adambaşına düşən həcmi qiymətlərin dəyişməsinə müvafiq artırsa, onda əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişməz olması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətində azalmasının qarşısının alınması baş verir. Əhali gəlirlərinin quruluşu, ailənin və cəmiyyətin statusunu müəyyən edir.

Əhali gəlirlərinin yaranmasında transfert gəlirləri əsas rol oynayır. Sosial islahatların tərkib hissəsi - sosial təminat və sosial yardım əhalinin aztəminatlı kontingentlərinə sosial müavinətlər sisteminin təkmilləşməsi və tənzimlənməsi ilə mümkündür. Bu qeyd olunan xarakter etibarlı ilə ÜDM bir hissəsi olmaqla təminat prinsipinə müvafiq olmaqla diferensiallaşır. Transfert gəlirlərin kontingenti

pensiyaçılar və aztəminatlı ailələr, o cümlədən uşaqlar və kollektiv pulsuz xidmətlərdən əldə olunan maddi nemətlər və xidmətlər aiddir.

Əhali gəlirlərinin yaranması bazar tələbi və təklifini proqnozlaşdırmaq, ölkədə büdcə gəlirləri və xərclərini tərtib etmək, sosial müdafiə növlərini və qaydalarını təşkil etmək metodlarını səciyyələndirir.

Əhali gəlirlərinin tənzimləmə funksiyası, iqtisadi siyasət və qütbləşmə səviyyəsini formalaşdırmaq və onun perspektiv istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Belə ki, gəlirlərin diferensial müasir bazar iqtisadiyyatında qütbləşmə səviyyəsini təmin edən desil, kvantil və cini əmsallarının hesablanması və onların dinamikası ilə müəyyən olunur, gəlirlərin ümumi iqtisadi artım tempi ilə onun diferensiasiya arasında olan funksional asılılıq və arqumental dəyişikliklər bu qeyd olunan münasibətlərin düzgün ifadə formasını və tənzimləmə mexanizmlərini tərtib etmək mümkündür Azərbaycan iqtisadiyyatında adambaşına düşən ÜDM və gəlirlərin səviyyəsi ilə müəyyən edilən yoxsulluq səviyyəsi azalır. Zənnimizcə, yoxsulluq səviyyəsi təkcə gəlirlər ilə deyil, istehlak quruluşu, istehlakın tərkibindəki maddi və mənəvi nemətlərin xüsusi çəkisi, istehlak davranışında əhalinin əsas prioritet seçim istiqamətləri ilə hesablanılır. Əhalinin gəlir səviyyəsinə əsasən qütbləşməsi onun istehlak davranışını formalaşdırır. Adambaşına düşən gəlir səviyyəsi ilə bərabər istehlakın yaranması dinamikası, artıq əhalinin davranış modelini formalaşdırır. Ev təsərrüfatları baxımdan əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinə əsasən paylanması quruluşu ölkədə olan diferensiasiyaya əsasən dəyərləndirilməsinə imkan verir.

Cədvəl 2.1.
Əhalinin gəlirləri - manat və dollar ilə

	Cəmi		Adambaşına		1\$= manat
	Milyard manatla	Milyard dollarla	Milyon Manatla	Milyon Dollarla	
1997	2,47	3,10	0,32	0,40	0,80
1998	2,88	3,73	0,37	0,48	0,77
1999	3,69	4,48	0,47	0,57	0,82
2000	4,05	4,52	0,51	0,57	0,89
2001	4,30	4,62	0,54	0,58	0,93
2002	5,02	5,16	0,62	0,64	0,97
2003	5,74	5,84	0,70	0,71	0,98
2004	6,60	6,71	0,80	0,81	0,98

2005	8,06	8,52	0,96	1,02	0,95
2006	10,20	11,42	1,20	1,34	0,89
2007	14,56	16,97	1,69	1,97	0,86
2008	20,74	25,24	2,38	2,89	0,82
2009	22,60	28,12	2,56	3,19	0,80
2010	25,61	31,91	2,87	3,57	0,80
2011	30,52	38,65	3,37	4,27	0,79
2012	34,77	44,26	3,79	4,82	0,79
2013	37,56	47,88	4,04	5,15	0,78
2014	39,47	50,32	4,19	5,34	0,78
2015	41,74	40,68	4,38	4,27	1,03
2016	45,40	28,44	4,71	2,95	1,60

Ev təsərrüfatında gəlir səviyyəsinə əsasən paylanmanın qanunamüvafiqliyini sübut edir. Gəlirlərin adambaşına düşən həcmində əsasən artma və azalma tendensiyası normal paylanma qanununa müvafiq baş verir. Aydın olunduğu kimi, əhalinin gəlirləri səviyyəsinə əsasən paylanması dinamikası əvvəlcə adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə əsasən artımla, sonradan azalma tendensiyaları kəsb edir. Statistik olaraq normal paylanma qanununa əsasən əhalinin 50%-i minimal yaşayış səviyyəsində 50%-dən yuxarı yaşayış səviyyəsində təmsil olunur.

Əhali gəlirlərinin səviyyəsinə əsasən qütbləşmə desil, kvantil və cini əmsalları ilə hesablanır. Nəzəri məsələ olaraq əhali gəlirləri ilə əhalinin xüsusi çəkisinin eyniliyi, bərabərlik baxımından düzgün hesab edilir.

Əmək gəlirləri ilə bərabər, minimal istehlak büdcəsini təmin edən minimum əmək haqqı, minimum pensiya, təqaüdlər və müavinətlər sistemi formalaşdırılır. Əhalinin aztəminatlı təbəqələri pensiyaçıların sayı, onların minimal yaşayış səviyyəsi üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərin dəyişməsi dinamikası, ölkədə yaşamaq üçün vacib tələbatların ödənilməsinin dəyişmə tendensiyaları ilə müəyyən olunur.

Yaşayış minimumları vacib olan maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakını təmin edən cari qiymətlərin dəyişməsi ilə bərabərləşən gəlirlərin həcmi ilə hesablanır. Gəlirlərin məcmu tələbata müvafiq olaraq dəyişməsi, sahibkarlıq və mülkiyyət münasibətləri dəyişdikcə vacib olan pul kütləsi ilə müəyyən olunur. Pulun miqdarı respublikada əhalinin məşğulluq səviyyəsi, əmlak əsasında sahibkarlığın imkanları və hər bir sahibkarlıq növündən asılı olaraq əldə edilən gəlirlərlə

hesablanılır. Sahibkarlıq gəlirlərinin artması sərəncamında olan vəsaitlərin bazar iqtisadiyyatına müvafiq olaraq istifadəsi yolları və onların effekti ilə hesablanılır. Xırda və orta sahibkarlıq növünün hər bir regionda yaranması xüsusiyyətləri sahibkarlıq gəlirlərinin həcmi və onun məcmu gəlirlərin formalaşmasında rolunu müəyyən edir. Sahibkarlığın formaları onun motivi və müvafiq olaraq effektiv təşkil edilməsi, gəlirlərin əhali qrupları baxımdan paylanması xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Əhalinin gəlirlərinin ölçülməsi, onun real alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq olan artım tempini, pul və ya da ki, natural formasını, elmi əsaslarla formalaşmış differensiasının dəyərləndirilməsi metodlarının tərtib edilməsi və tətbiqi ilə mümkündür əhali gəlirləri və yoxsulluq arasında olan əlaqə ilə onun istehlak səviyyəsi arasında olan artımının müvafiq olması tendensiyaları ilə tənzimlənir. Ona əsasən də real istehlak səviyyəsinə və əhalinin həyat səviyyəsi nə təsir edən amil olaraq gəlirlərin vergi və qiymət dəyişikliklərinə müvafiq olaraq indeksasiyası və gəlirlərin ayrı-ayrı sosial qrup və fəaliyyət növləri baxımdan diferensialını təhlil edib proqnozlaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Qiymətin dəyişməsi bazar iqtisadiyyatında sərbəst və tənzimlənən qiymətlər vasitəsi ilə reallaşır. Cari qiymətlərin dəyişmə tendensiyası və daşınmaz əmlakın mövcud qiymətlərdə dəyərinin dəyərləndirilməsi, müasir dövrdə vacib olan pul kütləsini və dövriyyədə məcmu tələbə müvafiq pulun miqdarını ölçməyə imkan verir.

Tənzimlənən qiymətləri, dövlətin sosial tənzimləmə məqsədini reallaşdırmaq üçün istifadə edilir. Xeyli məhsulların dövlət mülkiyyətində olması və bu qeyd olunan məhsulların hər şeydən qabaq ictimai xarakter daşması bu qeyd olunan məhsulların bütün ailələr və aztəminatlı üzvlər üçün çatdırılması tənzimlənən qiymətlərlə əhaliyə təqdim edilir. Tənzimlənən qiymətlər, o cümlədən əhalinin təminat səviyyəsinə əsasən paylanması tendensiyalarını dəyərləndirməklə mümkündür. Tənzimlənən qiymətlərlə əhalinin istehlak səviyyəsini artırmaqla baş verir.

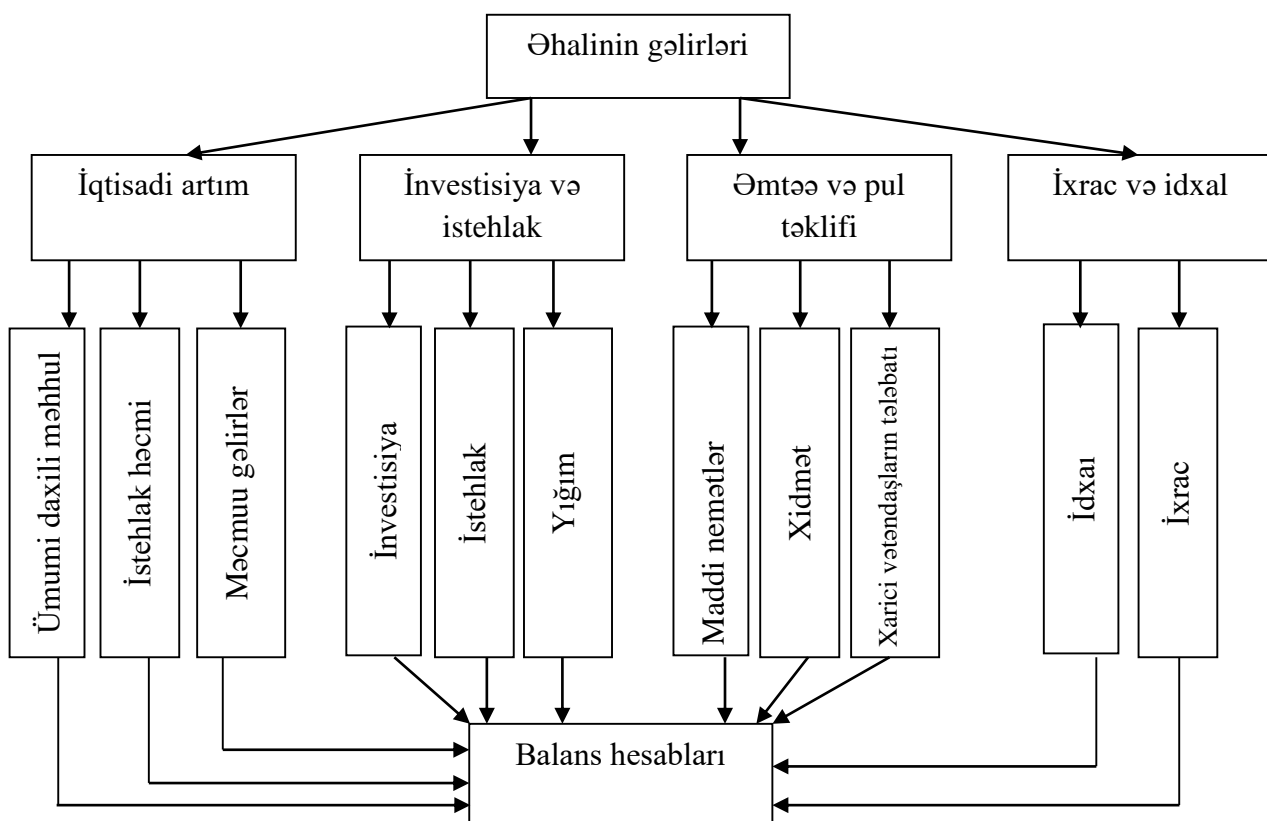
Qiymət dəyişmələri əhali gəlirlərinin yenidən bölgüsünə müxtəlif dərəcədə təsir edir. Aztəminatlı ailələrdə hər şeydən qabaq istehlak üçün vacib olan məhsulların qiymətinin dəyişməsi təsir edir. Belə ki, əhalinin gəlir səviyyəsi, onun istehlak davranışını müəyyən edir. Tənzimləmə obyektini kimi əhalinin istehlak səviyyəsinə əsasən paylanması vacibliyi yaranır. Çox işlənən əmtəələrin və əhalinin müəyyən tələbatlarının minimum qiymətlərlə verilməsi və ya da ki, onun aşağı qiymətlərlə satılması ilə bərabər dövlət büdcəsindən subsidiyalar verilir.

. Perspektiv dövrlər üçün əhali gəlirlərinin nominal artım tempini, onun quruluşunu proqnozlaşdırmaqla makrosəviyyəli iqtisadi tendensiyaların və iqtisadi yükü dəyərləndirmək olar. İnvestisiya və cari istehlak xərcləri arasında olan gəlirlərin istifadəsi normaları və əsas istiqamətləri hesablanır. Milli hesablar sistemində gəlirlər alıcılıq və əhalinin həyat səviyyəsinin insan inkişafı üçün vacib olan tələbatları ödəməyin maliyyə əsasını formalaşdırır.

Əhali gəlirlərinin proqnozu istehlak üçün vacib olan maddi nemətlər və xidmətləri, insanın təkrar istehsalı üçün vacib olan müasir tələbatları ödəmək və qərarlaşmış qiymətlərə müvafiq olan gəlir səviyyəsi müəyyən olunur. Gəlirlərin əhali qrupları baxımdan diferensiasiyası ölkədə meydana gələn və daima təkmilləşən bölgü və yenidən bölgünün, sosial müdafiə sisteminin və onun əsas maliyyə mənbələrini proqnozlaşdırmaq metodikasını işləyib hazırlamaq üçün istifadə edilir. Əhali gəlirləri və xərclərinin formalaşma mənbələri bu qeyd olunan gəlirlərin mahiyyəti və dinamikasını açır.

Əhali gəlirlərinin dəyərləndirilməsi, son nəticədə bazarda vacib olan əmtəə və xidmətlərin təklifini və ayrı-ayrı ailələrin, fərdlərin yığımlarını və xərclərini proqnozlaşdırmaq imkanını yaradır. Əhalinin gəlirlərinin proqnozu ölkədə monitar siyasətin, fiskal mexanizmlərinin yaranmasını tənzimləyir. Əhalinin gəlirlərinin artımı dövriyyədə pulun kütləsini, alıcılıq qabiliyyətini və pulun dövriyyə sürətini formalaşdırır. Bu qeyd olunan da dövriyyədə olan pulun kütləsini tənzimləməklə, investisiya mənbəyi kimi əhali gəlirlərini istifadə etmək, sosial vergi və ödəmələri tənzimləmək üçün istifadə edilir. Əhalinin yığım vəsaitləri investisiya mənbəyi kimi

istifadə olunmaqla dövriyyədə olan pulun kütləsinə, məcmu tələbə təsir edir. Beləliklə, əhalinin gəlirləri özü nəticə olmaqla bərabər tarazlaşdırılmış və balanslı iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi konseptual əsaslar əsasında formalaşır. Bu qeyd olunanla tənzimləmə sistemi mövcud olur. Bu qeyd olunan sistemin yaranması mövcud gəlirlərin dinamikası və perspektiv gəlirlərin əsas istiqamətləri ilə müəyyən olunur. Prinsipial ardıcılıqla və konseptual yanaşma ilə aşağıdakı məntiqi sxemi təklif etmək mümkündür ki, bu qeyd olunan da əhali gəlirlərinin idarə edilməsinin mexanizmlər sistemini formalaşdırır.

Sxem 2.2. Əhali gəlirlərinin milli hesablar sistemi.

Gəlirlər iqtisadi effektiv fəaliyyətin kriteriyasıdır.

Gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətini tənzimləmək üçün faktorların dəyərləndirilməsi və hesablanması müəyyən konseptual prinsiplər əsasında formalaşır. Zənnimizcə, bu qeyd olunan prinsiplərə aşağıdakıları daxil etmək mümkündür:

– gəlirlərin yaranması, bazar rəqabəti şəraitində effektiv istehsal və bölgü variantları işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq yolu ilə baş verir;

- gəlirlərin differensiyası əməyin differensiyası və onun stimullaşdırıcı funksiyası ilə reallaşmalıdır;
- gəlirlərin təkrar istehsal prinsiplərinə müvafiq olaraq minimal, orta və maksimal səviyyəsi arasında olankı fərqlər və əlaqələr elmi əsaslarla qurulmuş hipotezlər əsasında baş verməlidir;
- gəlirlərin ədalət prinsipinə müvafiq olan bölgüsü və yenidən bölgüsü, sahə və ərazilərin maraqlar və mənafeələrinə müvafiq formalaşmalıdır.

Gəlirlərin tənzimləmə funksiyası hər şeydən qabaq sosial-iqtisadi nəticələri ilə hesablanır. Gəlirlərin səviyyəsi ilə istehlak kriteriyaları arasında olan kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri analitik və balans hesablamaları ilə müvafıqlaşmalıdır. Əhali gəlirlərinin xarakteri sosial statusu və motivlərə müvafiq olaraq differensiallaşır. Əhalinin məşğulluğu, onların əməyinin nəticəsi oynadığı rola əsasən qruplaşdırılır və spesefik parametrlər kəsb edir. Respublikada əhalinin fəaliyyət növü baxımdan qruplaşması onların gəlirlərində müəyyən fərqlər formalaşdırır. Bu qeyd olunan fərqlərin optimal və stimullaşdırıcı mexanizm olması sonrakı inkişafa stimulaşdırır, ədalət prinsiplərinin bölgü sistemində reallaşdırır və fərdi fəallığı, təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir.

2.2. İstehlak yönümlü tənzimləmə mexanizmlərinin sosial müdafiə effektiv təsirinin dəyərləndirilməsi

Gəlirlərin tənzimlənməsində müxtəlif hədəflər və maraqlar və mənafeələrin formalaşdığı üçün onların istifadəsi qarşılıqlı əlaqədə sistemli təsviri və proqnozlaşdırılması istehlak mexanizmlərinin dəyərləndirilməsi ilə mümkündür. İstehlak sferasının yaranması bazar tələbinə müvafiq motivlər və əhalinin maddi imkanları, sosial-demoqrafik motivləri əsasında formalaşır. İstehlakın yaranmasında məcmuu gəlirlərin mənbələri hər şeydən qabaq pul və natural gəlirlər, pulsuz xidmətlər və müxtəlif güzəştlər rol oynayır. Əhali istehlakının tənzimləmə mexanizmi kimi istifadəsi, bu qeyd olunan istehlakın maddi əşya quruluşunda baş

verən dinamizm ilə bərabər onun differensiyası əsas yer tutur. Gəlirlərlə istehlak arasında olan kəmiyyətə müəyyən əlaqədarlıq olsa da, keyfiyyət baxımından fərqli cəhətlər digər sosial-demoqrafik faktorlardan asılı olaraq formalaşır. Belə ki, adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin istehlak davranışının yaranmasında rolu, o cümlədən fərdlərin sosial statusu, məşğulluğu, təhsil səviyyəsi və yaşadığı ictimai-hüquqi və coğrafi faktorlarla əlaqədardır. Ona əsasən də istehlak sferası gəlirlər və sosial-demoqrafik faktorlarla bərabər ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf tendensiyaları və təşkilati-idarəetmə faktorları ilə əlaqədardır. Ona əsasən də istehlak sferası gəlirlər və sosial-demoqrafik faktorlarla bərabər ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişaf tendensiyaları və təşkilati-idarəetmə faktorları ilə əlaqədardır. Ona əsasən də istehlakın özünün dinamikası və dəyişmə qanunamüvafıqluqları kriteriya və göstərici olaraq tənzimləmənin son məqsədi və effektiv təşkil edilməsi rolunu oynayır. İstehlakın yaranması faktorlarına təsir etməklə son məqsədin dəyişməsinə çatmaq olar. İstehlak davranışı xarakterik stereotiplər kimi ifadə olunur. Hər bir xarakterik istehlak quruluşu üçün müəyyən şəraitlər daxilində müvafiq gəlirlər, iş yerləri və demoqrafik ailə tərkibi olur. Ona əsasən də istehlakın həcminə və onun quruluşuna əsasən cəmiyyətdə əhalinin paylanma qanunamüvafıqlığı mövcud olur. Bu qeyd olunan tiplərin hansının daha optimal olması haqqında danışmaq qeyri-mümkündür. Amma bu qeyd olunan xarakteristikalara müvafiq olaraq təsir edən faktorları qəbul etməklə, sonrakı dəyişikliklərin analitik modelini vermək mümkündür

İstehlak səviyyəsini onun əsas maddi və xidmət quruluşunu, onların formalaşma mənbələri baxımdan dinamikası və qanunamüvafıqluqlarını araşdırmaqla gəlirlərin vacib həcmi və onların əsas formaları, mənbələri müəyyən olunur. Əhali istehlakı eyni gəlir səviyyəsində fərqlənir ki, bu qeyd olunan da öz məntiqi ilə digər faktorların hesabına baş verməsini izah edir.

Ev təsərrüfatının adambaşına istehlak xərclərinə əsasən bölgüsü əhalinin istehlak qabiliyyətini müəyyən edir. Bu qeyd olunan bölgü dinamik olaraq gəlirlərin paylanması ilə istehlakın arasında olan dəyişiklikləri təhlil etməyə imkan verir.

Cədvəl 2.2.

2001-2016-cı illər üzrə ev təsərrüfatlarında ayda adambaşına düşən istehlak xərcləri, manatla

	Ölkə üzrə cəmi															
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İstehlak xərcləri, cəmi	31,8	39,2	40,0	44,1	66,4	77,6	92,2	114,6	129,6	147,4	173,0	202,0	221,4	234,9	245,6	264,7
ərzaq məhsullarına	21,7	20,5	21,9	24,7	35,7	41,6	48,8	65,2	68,6	71,1	82,4	87,3	91,8	95,6	99,4	107,1
alkoqollu içkilərə	0,8	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	1,0	1,1	1,2	1,3	1,5
tütün məmulatlarına	-	0,8	0,8	0,9	1,2	1,3	1,4	1,5	1,7	1,7	2,0	2,1	2,2	2,5	2,6	3,6
paltar və ayaqqabıya	1,0	2,7	2,7	2,9	4,6	5,2	5,7	6,7	8,3	10,4	11,3	13,8	15,9	16,3	16,9	17,9
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	1,5	2,2	2,3	2,4	4,1	4,9	6,5	7,1	8,4	9,9	12,5	14,9	17,0	17,3	18,2	19,8
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	1,2	3,0	2,8	2,8	4,6	5,1	5,7	6,3	7,5	10,1	11,6	17,0	19,8	22,1	23,2	24,2
səhiyyə xidmətlərinə	0,6	1,5	1,5	1,6	2,3	2,6	3,1	3,6	4,4	5,4	6,8	9,2	10,3	11,5	12,0	12,9
nəqliyyat xərclərinə	1,3	2,1	2,1	2,2	3,5	4,1	5,6	6,2	7,6	8,6	10,9	12,4	14,2	14,7	15,3	16,7
rabitə xərclərinə	0,4	0,5	0,6	0,7	1,3	1,7	2,2	2,5	3,2	3,9	5,1	6,1	6,8	7,7	8,2	9,0
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	0,8	1,3	1,4	1,4	2,1	2,3	2,6	2,8	3,5	4,7	6,0	8,3	9,3	10,3	10,9	11,5
təhsil xərclərinə	0,4	0,4	0,5	0,6	0,9	0,9	1,1	1,3	1,7	2,2	3,1	3,9	4,3	4,6	4,8	5,0
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	1,3	1,8	1,9	2,1	3,6	4,6	5,9	7,2	9,5	12,6	13,9	17,2	18,7	20,3	21,5	23,0
digər mal və xidmətlərə	0,9	2,3	1,4	1,4	2,3	2,8	3,0	3,5	4,5	5,8	6,5	8,7	10,0	10,7	11,3	12,6

Normativ istehlak bazası müasir dövrdə əmtəə və xidmət bazarının təklifini, onun quruluşuna müvafiq istehsal idxal siyasətini formalaşdırmaqla bərabər yeni marketing quruluşu istehsal və idxal strukturları formalaşdırır. İstehlak minimumları ərzaq təhlükəsizliyi və o cümlədən idxal siyasətinin iqtisadi konturlarını yaratmağa imkan verir. İstehlak normaları gəlirlərə müvafiq tələbatı formalaşdırır. Dövlət büdcəsinin gəlirlər konsepsiyasını, onun alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq forma və mənbələr formalaşdırır. İstehlak normalarını hesablamaq və proqnozlaşdırmaq üçün ona planlaşma və tənzimləmə obyektini kimi nəzər yetirmək olar.

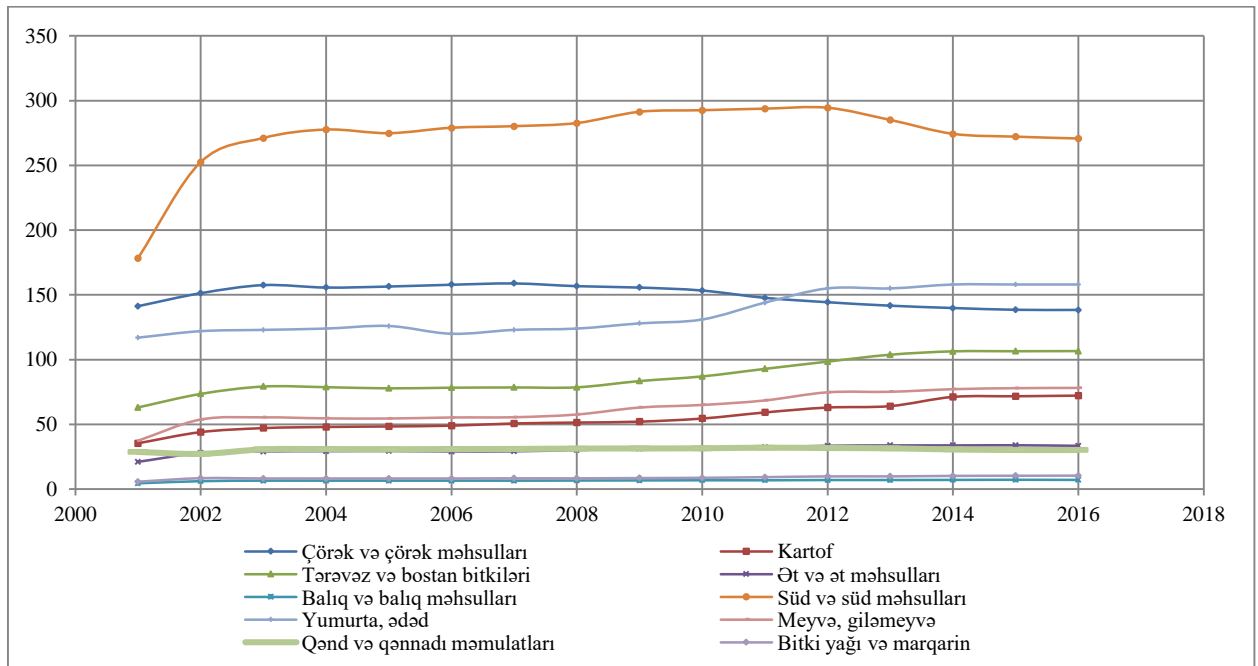
Cədvəl 2.3.

2001-2016-cı illər üzrə ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı, ildə kiloqramla

	Ölkə üzrə cəmi															
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Çörək və çörək məhsulları	141,2	151,3	157,6	155,7	156,5	157,9	158,9	156,8	155,7	153,4	147,7	144,3	141,6	139,8	138,4	138,3
Kartof	35,5	44,1	47,2	48,1	48,5	49,1	50,8	51,5	52,2	54,6	59,3	63,1	64,2	71,3	71,8	72,3
Tərəvəz və	63,2	73,6	79,3	78,8	77,9	78,4	78,6	78,7	83,5	87,1	92,9	98,5	103,8	106,4	106,5	106,6

bostan bitkiləri																	
Ət və ət məhsulları	21,0	27,9	29,1	29,3	29,4	29,1	29,2	30,2	31,2	31,5	32,4	33,5	33,8	33,8	33,9	33,5	
Balıq və balıq məhsulları	4,5	6,2	6,6	6,6	6,6	6,6	6,6	6,7	6,8	6,9	6,9	7,1	7,1	7,2	7,3	7,2	
Süd və süd məhsulları	178,3	252,4	271,1	277,6	274,8	279,0	280,2	282,6	291,3	292,5	293,7	294,4	285,0	274,3	272,1	270,7	
Yumurta, ədəd	117,0	122,0	123,0	124,0	126,0	120,0	123,0	124,0	128,0	131,0	144,0	155,0	155,0	158,0	158,0	158,0	
Meyvə, giləmeyvə	37,3	53,7	55,4	54,6	54,5	55,3	55,5	57,6	63,0	65,0	68,5	74,8	75,2	77,2	78,0	78,2	
Qənd və qənnadı məmulatları	28,7	27,2	30,7	30,9	30,8	30,9	31,0	31,3	31,4	31,5	32,0	31,7	31,5	30,6	30,2	30,2	
Bitki yağı və marqarin	5,8	8,5	8,3	8,3	8,3	8,3	8,4	8,4	8,6	8,8	9,3	9,9	9,9	10,3	10,4	10,5	

İstehlak normaları bütövlükdə respublika əhalisi və məşğulluq sahəsi, sosial qruplar baxımdan differensiallaşır. Normalar hər şeydən qabaq inkişaf üçün vacib olan əhalinin həyat səviyyəsi və həyat keyfiyyəti differensiyasını göstərir. Mexanizm olaraq istehlak normaları müasir istehlak səviyyəsini dəyərləndirmək, onun tələbata müvafiq olaraq dəyişmə prinsiplərini və tendensiyalarını işləyib hazırlamaq və normativlərə müvafiq resurs potensialını tənzimləmək metodologiyası qarşıda qoyur.

Qrafik 2.5. Ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakının dinamikası, ildə kiloqramla

Normativlər tələbin cari və perspektiv ölçüsü kimi qəbul oluna bilər. Tələbat daima dəyişən, mənbə, forma və resursların xarakterinə əsasən fərqlənən dinamik tendensiyalar olduğu üçün onun normativləri də fərqli olur, yeni aspektlər kəsb edir. Sosial-iqtisadi normativlər olaraq istehlak normaları, əhalinin sosial qrupları baxımdan onların ehtiyacının ödənilməsi üçün vacib olan tələbatları dəyərləndirmək funksiyasını özündə birləşdirir.

İstehlak normaları cari və perspektiv tələbin ödənilməsini dəyərləndirmək istifadə edilir. Belə ki, normalar variantlar ilə xarakterizə edilir. İstehsal və təbii-coğrafi şəraitin dəyişməsi, insanların gəlir və istehlakı şəraiti bu qeyd olunan normaların dəyişməsi tendensiyalarına şərait formalaşdırır. İstehlak normaları ilə cari istehlak arasında olan fərqlər və nisbətlər müasir dövrdə tələbin ödənilmə dərəcəsi kimi qəbul olunur.

Tələbat və istehlakın makroiqtisadi faktorları, onun quruluşunun yaranmasını və istehlakın özündə baş verən dinamika ilə xarakterizə edilir. Əhalinin məcmu gəlirləri, onun pul və natural formaları, ailənin tərkibi və regionda bazar quruluşuna müvafiq əmtəə və xidmət bütövlükdə istehlakın tendensiyalarını müəyyən edir. Əhali istehlakına təsir edən faktorlar müxtəlif məqsəd aspektlərdən qruplaşdırılır. Biz son ədəbiyyatlarda olan təsnifatlaşma ilə yanaşma baxımından razılıq.

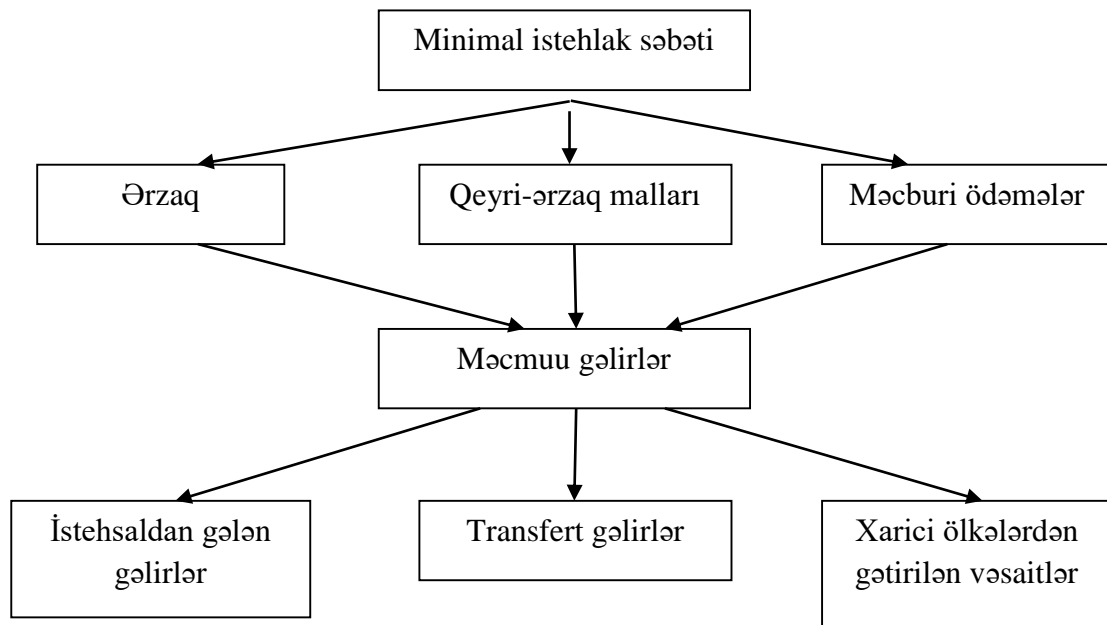
İstehlak davranışı sosial-demoqrafik xüsusiyyət olub, Azərbaycanda iqtisadi transformasiya ilə spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir. İstehlakın artımı onun struktur dəyişiklikləri, qanunamüvafiqliyi müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının təşkil edilməsi mexanizmlərini formalaşdırır.

Bazar strukturları kommertiya maraqlar və mənafeləri ilə bərabər rifah və sosial təminat prinsiplərinə müvafiq olaraq tənzimlənir və inkişaf etdirilir. Ölkə iqtisadiyyatında artım tempinə müvafiq olaraq sosial müdafiəsi təmin etmək üçün hər bir regionda məcmu tələb və təklifin tarazlaşması, müvafiq olaraq ayrı-ayrı məhsul və xidmətlərin istehsalı və istehlakı arasında olan tarazlığın təşkil edilməsi və perspektiv istiqamətdə tələbata müvafiq istehsal xidmət və ixracatçı istehsal sahələrinin yaranması istiqamətləri ilə baş verir. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları,

əhalinin məskunlaşması və istehlakı üçün vacib olan əmtəə və xidmət təklifinin istehsala, sosial infrastruktur obyektlərinin inkişafı, istehlak kriteriyaları baxımından işlənilib hazırlanır.

Istehlak büdcəsi ilə yanaşma planlı təsərrüfat sistemində daha effektiv və sosialyönümlü tənzimləmə mexanizmi kimi formalaşdı. İstehlakın yaxşılaşdırılması sosializm sistemində əsas qanun kimi tədqiq olunurdu. müasir dövrdə büdcə sistemi, sosial-iqtisadi proqramlar, ərazi inkişaf tendensiyaları, sosial-hüquqi normativlər, müdafiə sistemi və antiinflasiya tədbirlərini həyata keçirmək üçün istifadə edilməklə, daima istehlakı təkmilləşdirilir. Belə ki, minimum istehlak səbəti digər istehlak səviyyələrini planlaşdırmağa və idarə etməyə şəraiti formalaşdırır.

Minimal istehlak büdcəsinin həcmi daxil olan maddi nemətlər və mənəvi resurslar, hər bir ölkədə istehsal quruluşu və bazar tələbinə müvafiq maddi və mənəvi nemətlərin quruluşu ilə formalaşır.

Sxem 2.3. Minimum istehlak büdcəsinin xarici bağlılığı.

İstehlak səbəti yaşayış və ehtiyac minimumu deyilən kriteriyaları hazırlamağa onları büdcə ilində təsdiq edib, sonradan bu qeyd olunan minimumlara əsasən ÜSY (ÜSY), minimum pensiyaların, təqaüdlərin və digər indikatorların hesablanmasında istifadə edilir. Ehtiyac minimumu ÜSY-a tələbatları olan ailələri və onlara verilən

vəsaitlərin məbləğini hesablamağa imkan verir. 2011-ci ildə ehtiyac minimumunun səviyyəsi 85 manata çatdırılmışdır. İstehlakın ayrı-ayrı sosial qruplar baxımdan eyni olmaması diferensial yanaşma yolu ilə orta və minimal yaşayış üçün vacib olan vəsaitlərin dinamikası və quruluşu qanunla tənzimlənir. Ehtiyac kriteriyası müvafiq olaraq yaşayış minimumu dəyişdikcə, ona yaxınlaşmaq tendensiyasına müvafiq olaraq hər ildə dəyişdirilir. İstehlak səviyyəsini minimal istehlak büdcəsinə yaxınlaşdırmaq üçün orta əmək haqqı, minimum pensiyalar və müavinətlər sistemi təkmilləşir. bu qeyd olunan məqsədlə istehlakın quruluşunda müasir tələblərə müvafiq olan istehlak quruluşu formalaşdırmaq iqtisadi və sosial müdafiyyəyə yönəldilir. Sosial tənzimləmə kriteriyası olaraq yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf proqramları daxilində əhalinin əldə etdiyi gəlirlərin mənbələri və dövlətin sosial tənzimləmə siyasətinin əsas istiqamətləri formalaşır.

Yoxsulluğun kriteriyası, hədləri və azaldılması xeyli iqtisadi faktorlar və sosial indikatorlarla dəyərləndirilir. Sintetik göstərici olaraq yoxsulluğa gəlirlər və onların maliyyə mənbələri təsir edir. Gəlirlərin əmtəə, xidmət və sosial indikatorlarda təzahürü, onun real istehlak səviyyəsini və tələbin ödənilməsi yollarını əsaslandırır.

İstehlakın quruluşunda maddi və mənəvi nemətlərin istehlakı yoxsulluğun keyfiyyət göstəricisi olmaqla, onun dinamikasını müəyyən edir. Maddi nemətlərin gəlirlərin artması ilə artımı müəyyən bir həddə qədər davam edir. Sonradan isə doyma səviyyəsi baş verməklə istehlak quruluşunda digər nemətlərin xüsusi çəkisi artır. İstehlak quruluşu ilə gəlirlərin arasında olan dinamizm təkcə kəmiyyətlə deyil, o cümlədən keyfiyyətcə də baş verir. Əgər başqa parametrləri nəzərə almasaq gəlirlərin artımı ilə istehlakın ayrı-ayrı istiqamətlər baxımdan artımı arasında olan elastiklik müvafiq olaraq doyma halına yaxınlaşmanı xarakterizə edir.

İstehlakın sosial faktorlardan elastikliyi isə ailədə işləyənlərin sayı, onların yaşı və məşğulluq sahəsi, təhsili vacib rol oynayır. Hər bir sahənin əmək fəaliyyəti və əməyinin məhsulu istehlak davranışında xarakterik xüsusiyyətləri formalaşdırır. o cümlədən ƏSM-nin birbaşa və kollektiv istehlak növlərini və modelini yaratmağa imkan verir.

Hər bir gəlir səviyyəsinə müvafiq ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətin növləri prioritet olaraq onların istehlakının doyma durumu ilə əlaqədardır. Əhalinin istehlak malları baxımdan hər birinin spesifik dəyişmə dinamikası, normativ səviyyəsi və o cümlədən dəyişmə tendensiyaları nəticə olaraq bazarın əmtəə xidmət quruluşu və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ilə formalaşır.

Əhali istehlakının sosial mənası onun əmtəə və xidmət növünün mənbə, məhsul, xidmət növü baxımdan dəyişmə dinamikasını proqnozlaşdırmaq metodlarını və müvafiq modellərin seçilməsi yolu ilə hesabatlar və proqnozlar aparılmasına gətirib çıxarır.

İstehlak bazarının tənzimlənməsi məqsədi ilə əhali istehlakının dəyərləndirilməsi və bazarın əmtəə və xidmət təklifinin yaranması mənbələri və dinamikası təhlil olunur. effektiv istehlak mənbələri əsaslandırılmaqla yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin regionlarda məskunlaşmasına və əhalinin təkrar istehsalı üçün demografik proseslərin tənzimlənməsinə təsir edir. Sosialyönlü siyasətin yaranması əhalinin istehlak bazarında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər, elti-texniki tərəqqi, keyfiyyət və çeşid problemləri ilə tarazlaşdırılır.

Əhali gəlirlərinin artması, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması tendensiyaları ilə bərabər pullu və pulsuz xidmət sferasının arasında olan tarazlığı təmin etmək strategiyası təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Pulsuz xidmətin həyat səviyyəsinin artırılmasında rolu az təminatlı ailələrin əhalinin həyat səviyyəsini və onların təhsil, səhiyyə tələbini ödəmək üçün kəskinləşir və mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları hesabına ödənilir.

Pullu xidmətlər bazar quruluşu kimi əhalinin imkanlarının artmasına əlavə şəraitə səbəb olur. İstehlakın quruluşunda baş verən dəyişiklərin, sosial və iqtisadi proseslərin və ümumi iqtisadi artımın dinamikasına müvafiq dəyişiklərin təhlili və səbəbləri açıla bilər. Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin quruluşunda prioritet istiqamətlər əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikasını göstərir.

Əhalinin istehlakı üçün çəkilən xərclərin prioritet istiqamətlərinin yuxarı xüsusi çəkiyə malik olmasında dəyişikliklər həm əhalinin ödənilməyən tələbatı və ayrı-ayrı

pullu xidmətlərin struktur dəyişikliklər təşkil edir. Pullu xidmətlərdə rabitə xidməti, mənzil-kommunal təsərrüfatı və məişət, sərnişin nəqliyyat xidmətləri üstünlük təşkil edir ki, bu qeyd olunan da hər şeydən qabaq əhalinin bu qeyd olunan xidmət növü üçün vacib olan daşınmaz əmlakın artımı və onun təkrar istehsalı, o cümlədən komfortu üçün qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu qeyd olunan sahələrin 98%-ə qədəri özəl sektora tabedir. bu qeyd olunan da öz növbəsində hər şeydən qabaq tənzimlənməyən qiymətlərlə əlaqədardır.

2.3. Yaşayış minimumu və ünvanlı sosial yardım mexanizmlərinin təkmilləşməsi

ƏSM-nin tənzimlənməsi, kriteriyalar və indikatorlar sisteminin adekvat prosesə yaxın olması və onun son nəticəsi ilə baş verir. müasir dövrdə xeyli hüquqi normativlər, təcrübədən götürülmüş inkişaf tendensiyaları və indikatorları tənzimləmə mexanizmləri kimi istifadə edilir, və ya ölkədə minimum əhalinin həyat səviyyəsi, minimum normalar və bu qeyd olunan səhvlər və kənarlanmalar dəyərləndirilir. Tənzimləmə obyektini kimi istifadə edilir. Yaşayış səviyyəsi nisbi kəmiyyət olmaqla xeyli faktorlarla formalaşdığı halda, yaşayış minimumları insanın fizioloji tələbinə müvafiq, hətə üçün eyni qəbul olunan normativ baza kimi qəbul olunur. Yaşayış minimumu dinamik dəyişən tələbat və imkanlarla məhdudlaşan tənzimləmə mexanizmi kimi işlənilir və planlaşma, idarəetmə mexanizmi kimi istifadə edilir. Yaşayış minimumu əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqi və proqnozu üçün metodiki aspekt kəsb edən kriteriyalar sistemidir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin mövcud durumu, qütbləşmə amili, yaşayış minimumunun ölçülməsi, onun dəyişmə meyləri və əsas faktorlarının tənzimlənməsinin metodiki aspektlər ilə baş verir. Əhalinin minimum yaşayış səviyyəsi, yoxsulluq həddi, yoxsulluq səviyyəsi, ehtiyac minimumu və onların hesablanmasında təsir edən faktorların dinamikası istifadə edilir. Yaşayış minimumu minimum istehlak büdcəsi ilə müəyyən olunur. Yaşayış minimumum əhəli gəlirləri və istehlakı sistemində istifadəsi üçün qanunvericilik bazası ilə reallaşır. Yaşayış

minimumunun hesablanması metodikasının, istehlak quruluşunun və xərclərinin təkmilləşməsi yaşayış minimumundan istifadənin mexanizmlərini formalaşdırır.

Yaşayış minimumu haqqında qanun Milli Məclis tərəfindən 2005-ci ildə təsdiq edilmiş və bu qeyd olunan qanunun tətbiqi ilə müvafiq icra orqanlarının tənzimləmə funksiyaları və əsas icra mexanizmləri əsaslandırılır. Qanuna əsasən yaşayış minimumunun işlənilib hazırlanması obyekt olaraq minimum istehlak büdcəsi təşkil edir. Büdcənin tərtib edilməsi, onun quruluşuna daxil olan əmtəə və xidmətlərin ödəmələrin səviyyəsinin maddi və mənəvi normalara müvafiq proqnozlaşdırılması və istifadəsi yolları göstərilir. Minimum istehlak büdcəsi insanın minimum istehlak tələbinə müvafiq əldə olunan gəlirləri müəyyən edir və bu qeyd olunan gəlirlərin təmin edilməsi mənbələri və mexanizmləri proqnozlaşdırılır.

Minimum əmək haqqının və orta aylıq əmək haqqı səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün yaşayış minimumundan istifadə edilir. Sonradan minimum əmək haqqı və minimum pensiya, ünvanlı sosial yardım, adambaşına düşən gəlir səviyyəsini tənzimləmək üçün istifadə edilir. Minimum əmək haqqının yaşayış minimumu səviyyəsindən yuxarı olması, minimal pensiya səviyyəsinin yaşayış minimumuna çatdırılması sosial siyasətin tənzimlənməsinin əsas kriteriyasını müəyyən edir. Azərbaycanda yaşayış minimumunun əsas indikatorları və 2015-ci ilə qədər yoxsulluğun azaldılması proqramında onun həddinin 2-3%-ə qədər azaldılması daxil edir.

14 oktyabr 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının 329 sayılı “Minimal istehlak büdcəsi haqqında” qanun qəbul edilmişdir (MİB). bu qeyd olunan büdcəyə minimum vacib olan ərzaq və qeyri-ərzaq və o cümlədən məcburi ödəmələr daxil edilmişdir. Nazirlər Kabineti tərəfindən 23 iyun 2005-ci ildə 118 sayılı sərəncam ilə istehlak büdcəsinə yeni məhsullar və xidmətlər daxil edilmişdir ki, bu qeyd olunan da yaşayış minimumunu təşkil edir. müasir dövrdə istehlak səbətinin təkmilləşməsi üçün respublika həmkarlar təşkilatı və elmi araşdırma institutları dərinləşmə və əmtəə xidmət çeşidinə müvafiq struktur dəyişikliklərini nəzərə almaqla yaşayış minimumunu tərtib edirlər. 5 oktyabr 2004-cü ildə “Minimal yaşayış səviyyəsi haqqında” qanun

qəbul edilmişdir və Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilmişdir. 2007-ci ildən yaşayış minimumu hər il büdcə ilində Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunur. 1 yanvar 2007-ci ildən yaşayış minimumunu 70 manat (80 ABŞ dolları) təşkil edir. Sonradan yaşayış minimumu hər il büdcə ilində təsdiqlənir. Yaşayış minimumu ayrı-ayrı sosial-demokratik qruplar üçün müxtəlif olur. müasir dövrdə əməkqabiliyyətli insanlar üçün yaşayış minimumunun həcmi 85 manat (100 ABŞ dolları), pensiyaçılar üçün 80 manat, uşaqlar üçün 83,4 manat təşkil edir. tələbin minimum həddi ehtiyac minimumu 11 yanvar 2007-ci ildən 40 dollar, 2013-cü il üçün 65 manat təsdiq olunub və yaşayış minimumunun dəyişmə intervalının 100-113 manat olması planlaşdırılır. Müxtəlif hesablamalara əsasən yaşayış minimumunun həddinin 160 manat olması hipotezləri vardır. Yaşayış minimumunun təsdiqi ilə yoxsulluq həddini və onun səviyyəsinin, əhali gəlirlərinin tənzimlənməsinin hüquqi əsası yaranır.

Yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisinin azalması dinamikası 2007-ci ildə 16,2%-ə azalır, 2012-ci ildə 6% təşkil edir. 2007-ci ildə bu qeyd olunan hədd 45% təşkil edirdi. Dövlət yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün kompleks tədbirlər və hər şeydən qabaq gəlirlərə təsir etməklə ÜSY sistemi ilə təsir edir.

Yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün kompleks tədbirlər gəlirlərə təsir etməklə ÜSY sistemi tətbiq edilir. 2008-2015-ci illərdə yoxsulluq səviyyəsinin 2 dəfə azalmasını nəzərdə tutur. Ünvanlı sosial yardımın verilməsi kriteriyası, adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin ehtiyac minimumunda olan əhali kontingentlər üçün tətbiq edilməsi daxil edir. Yaşayış minimumu ilə yoxsulluq həddi arasında olan fərqin, iqtisadiyyatın inkişafı ilə tədricən azaldılması strategiyası konkret tədbirlər və iqtisadi artım mənbələri hesabına həyata keçirilir. Ehtiyac minimumunun ölkədə inflyasiya səviyyəsini və o cümlədən tələbin artmasını nəzərə almaqla təkmilləşməsi elmi proqnozlar və mülahizələr, o cümlədən iqtisadi imkanları, büdcə vəsaitlərini nəzərə almaqla yerinə yetirilir. Minimum pensiya səviyyəsi, uşaq müavinətləri və xeyli sosial müavinətlər hələ ki, yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağıdır. Sosial müavinətlər vətəndaşlara o halda verilir ki, onların adambaşına düşən məcmuu gəlirləri, yaşayış minimumları aşağıdır. Fərqin azaldılması üçün büdcədən transfertlər

və ölkədə olan maliyyə ehtiyatlarından istifadə edilir. ÜSY məqsədi ilə gəlirlərin dəyərləndirilməsi və onun mənbələr baxımından perspektiv dəyişməsi dəyərləndirilir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə 1 yanvar 2006-cı ilə “Aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsi tədbirləri haqqında” qərar qəbu qeyd olunan olunmuşdur ki, bu qeyd olunan qərara əsasən sosial yardım subyekti olaraq əlavə gəlir mənbələrini artırmaq imkanları məhdud olan sosial qrupların və fərdlərin sosial yardım hüquqlarını təmin edən tədbirlər həyata keçirilir. bu qeyd olunan əhali kontingentlərə aşağıdakılar aiddir:

- I və II dərəcəli əlillər və ayrıca yaşayan pensionerlər;
- çoxuşaqlı və natamam ailələrə, I qrup əlillərə, 80 yaşından yuxarı və xüsusi xidmətə ehtiyacı olan insanlara xidmət göstərən insanlar;
- uçota duran, amma işlə təmin olunmayan vətəndaşlar;
- uşaqly ailələr və yeni doğulan uşaqlara əsasən yardım alanlar.

Sosial yardım əhali kontingentləri regionlar və sosial qruplar baxımdan qütbləşir. Yeganə vahid kriteriya olaraq adambaşına düşən gəlir səviyyəsini dəyərləndirmək üçün bütün mənbələr baxımdan mümkün və faktiki gəlirlər dəyərləndirilir. Belə ki, torpaq payı, əmlak və iş qabiliyyətli insanların gəlirlərinin artımına təsirləri ilə dəyərləndirilir. Yaşayış minimumu planlaşdırılan kriteriyadır. Yaşayış minimumu iqtisadi və ƏSM-nin əhalinin həyat səviyyəsi nin artırılması, bölgü və istehlak sferasında sosial ədalət prinsiplərini tənziqləmək üçün kriteriya və indikatorlar sistemində proqnoz xarakterli məqsədli proqramların metodoloji əsasını təşkil edir. Onun əsas yeri aşağıdakı məqsədlərin proqnozunda öz təzahürünü tapır:

- məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafın elmi-nəzəri və təcrübü istiqamətlərinin verilməsində;
- əhalinin əhalinin həyat səviyyəsi və yoxsulluğun azaldılması tədbirlərinin alternativ proqnoz variantlarının işlənilib hazırlanması;
- istehlak bazarında bazarında qiymətlərin dəyişməsi dinamikasına müvafiq olaraq sosial müdafiə sisteminin təkmilləşməsi istiqamətləri.

Minimum istehlak büdcəsinə xas olan istehlak quruluşu, qiymət dəyişməsinə də nəzərə almaqla vacib olan əmtəə və xidmət məcmunu, onlara çəkilən xərcləri müəyyən edir. Aztəminatlığın yaranma səbəbi əhalinin sosial-demoqrafik tərtibi ilə müqayisədə keyfiyyət indikatorlarını müəyyən edir, əhalinin istehlak səviyyəsinə əsasən xarakteristikasını formalaşdırır. Yoxsulluğun gəlirlərlə deyil, o cümlədən istehlak səviyyəsi və onun quruluşu ilə yaranmasını müəyyən edir. Hər bir əhali qrupları üçün istehlak quruluşu mövcud olur. Ailələrin istehlak quruluşuna müvafiq olaraq əmək haqqı, transfert gəlirləri, natural və pul müavinatlarının əsas istiqamətləri müəyyən olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsi nin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək və kompleks dəyərləndirmək üçün aşağıdakı indikatorlar vaciddir:

- respublikada yoxsulluğun perspektivdə 6%-ə endirilməsi;
- Azərbaycanda adambaşına gəlir səviyyəsinin gündə 1,15ABŞ dollarından aşağı olması, yoxsulluq həddi kimi qəbul qeyd olunan olunur;
- istehlak üçün orta günlük kalori 1500-1600 kkalori qəbul qeyd olunan edilir.

Yaşayış minimumunun tətbiq dairəsi əhalinin həyat səviyyəsi nin kompleks indikatorlarını proqnozlaşdırmaq, müvafiq qərar və bölgü sistemini təkmilləşdirmək məqsədini güdür. Minimum əmək haqqının minimum yaşayış səviyyəsinə yaxınlaşması, minimum əmək haqqı və orta aylıq əmək haqqı və orta aylıq pensiya münasibətlərinin elmi əsaslarla hesablanması yolu ilə cari və perspektiv əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək mümkündür Yaşayış minimumuna geniş mənada yanaşma təkcə ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarını deyil, o cümlədən xidmət, səhiyyə və təhsil xərclərinin artırılmasını tələb edir. Real gəlirlər və yaşayış minimumu arasında olan münasibətləri təhlil etmək və onun nisbətlərinin təhlil və proqnoz dövriyyəsinə cəlb edilməsi vacibdir. Beynəlxalq hesablamalara əsasən ərzaq təhlükəsizliyi üçün aşağıdakı normalar qəbul qeyd olunan edilir: optimal səviyyə gündə (2500-3500 kilokalori), qeyri-kafi səviyyə (1500-2000 kilokalori), böhran səviyyə (1100-1500 kilokalori).

Əhalinin əhalinin həyat səviyyəsinin qütbləşməsi aztəminatlı, orta təminatlı və varlı əhali qruplarını formalaşdırır. Ona əsasən də klassik ədəbiyyatlarda minimal istehlak büdcəsi ilə bərabər rəasional istehlak büdcəsi və ondan istifadə mexanizmləri geniş araşdırılmışdır.

Cəmiyyətdə orta təminat səviyyəsi orta aylıq əmək haqqı və əlavə gəlir mənbələrini birləşdirir. Minimum yaşayış səviyyəsinin yaşayış faktorlarından asılı olaraq sosial müdafiə sistemi, onun fondu və istifadə istiqamətləri formalaşdırılır. Sosial müdafiə fondunun formalaşma mənbəyi dövlət büdcəsi və məcburi qeyd olunan sığorta ödəmələri ilə baş verir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişmə dinamikasını və real durumu dəyərləndirmək üçün yaşayış minimumundan istifadə edilir. Minimal əmək haqqının, yaşa əsasən əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılaraq yaşayış minimumuna yaxınlaşmaqla tənzimlənməsi sosial müdafiə sisteminin əsas təkmilləşməsinin əsaslarını təşkil edir.

Sosial-demoqrafik faktorlar xarici faktorlar kimi yaşayış minimumunun dəyişməsinə sosial müdafiə sistemi olaraq təsir edir. Bölgü sistemində qütbləşmə səviyyəsi iqtisadi cəhətdən effektiv və sosial ədalət prinsiplərinə müvafiq olmalıdır. Yaşayış minimumundan fərqlənmə ədalətli və obyektiv səbəblərlə izah olunur. Yaşayış minimumuna nisbətən minimal əmək haqqı və ehtiyac minimumları, bölgü sistemini tənzimləməyə imkan verir. Ölkə baxımdan əmək haqqının və pensiyaların minimum məbləğinin, müavinətlərin, təqaüdlərin ünvanlı sosial yardımın təyin edilməsi məqsədi ilə ehtiyac kriteriyasının həddinin məbləğinin yaşayış minimumuna nisbətinin dinamikası qəbul edilir.

Ölkə baxımdan yaşayış minimumunun hesablanması və təsdiqi digər indikatorların hesablanmasına və onların tənzimlənməsinə əsas verir. Ona əsasən yaşayış minimumunu istehlak səbətinə müvafiq olaraq hər il büdcə sistemi qanununa müvafiq olaraq dövlət büdcəsinin təsdiqində baxılır. İstehlak səbətinə daxil olunan əmtəələr, xidmətlər və sosial ödəmələr müvafiq olaraq əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və o cümlədən əmtəə və xidmət bazarında qiymət və resursların dəyişməsinə nəzərə

almaqla aparılır. bu qeyd olunan zaman sosial-demoqrafik qruplar baxımdan istehlak büdcəsi və yaşayış minimumunun həcmi müvafiq qiymətlərlə tarazlaşır. Adambaşına düşən gəlir səviyyəsi, onun istehlak bazarında alıcılıq qabiliyyətini müəyyən edir.

Əhali gəlirləri yoxsulluğun həddini müəyyən etsə də, onun bazar iqtisadiyyatında keyfiyyət göstəricisi istehlakın səviyyəsi və real gəlirlər ilə hesablanır. Real gəlirlər istehlak davranışını müəyyən edir, qiymət və inflyasiya səviyyəsinin gəlirlərin real istehlaka effektiv təsirini dəyərləndirir. İstehlak səviyyəsinin və onun quruluşuna müvafiq olaraq yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf proqramı tərtib edilir. hər şeydən qabaq birbaşa və dolayısı transfert gəlirləri müəyyən olunur.

Yoxsulluq həddi iqtisadiyyatın inkişafı ilə yüksəlir, bu qeyd olunan isə öz növbəsində yoxsulluğun azaldılması üçün vacib olan vəsaitlərin yaşayış minimumuna yaxınlaşması ilə baş verir. Yoxsulluq səviyyəsinin azalması və yoxsulluq həddinin yüksəlməsi yerinə yetirilən iqtisadi siyasətin ikiqat effektivliyini göstərir. Yoxsulluq səviyyəsini azaltmaq üçün vacib olan maddi vəsaitlərin həcmnin artırılması tədbirlərinin daha intensiv dəyişməsinə tələb edir. Yoxsulluğun azaldılması perspektiv inkişaf istiqamətində xeyli tədbirlərlə həyata keçirilir:

1. Yeni iş yerlərinin açılması və məşğulluq səviyyəsinin artırılması ilə onlara verilən muzzdlu əmək haqqının və ya da ki, əlavə əmək gəlirlərinin və ona əlavələrin artırılmasının təmin edilməsi.

2. Sosial təminat subyektlərinə transfertlərin artırılması və onların məcmuu tələbinin ödənilməsi üçün dövlət və yerli resursların əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına yönəldilməsi.

3. Kollektiv istehlak və pulsuz xidmətlər hesabına əhalinin bu nemətlərdən istifadə dərəcəsinin artırılması.

Təbii ki, bu qeyd olunan yollar fərdi xarakter daşıyır.

ƏSM-nin əhali baxımdan sosial əhali kontingentlərə əsasən fərdi xarakter kəsb etməsi ölkədə olan gəlirə əsasən qütbləşmənin obyektiv əsaslar əsasında yaranmasını təmin edir. Əhalinin gəlirlərə əsasən paylanması və onun dinamikası müvafiq olaraq

cari və perspektiv sosial müdafiə - hamarlama siyasətini formalaşdırır. Sosial müdafiə sistemi baza və sığorta mərhələlərinə və növlərinə bölünür.

ÜSY alanların sayının müəyyən edilməsi qanunvericiliyə müvafiq olaraq adambaşına düşən aylıq gəlir səviyyəsinin təsdiq edilmiş ehtiyac minimumundan aşağı olan əhali sayılır.

Ünvanlı sosial yardımın məbləği, gəlirlərin dəyərləndirilməsi və potensialın iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yolu ilə müəyyən olunur. Sosial yardıma ərizə verənlərin sayı potensial ehtiyacı olan adamlar kimi qəbul edilir. Amma sosial yardımın mahiyyəti, onun stimül yaratmaq prinsipinə müvafiq edilməsi metodları ilə təkmilləşir. Torpaq sahəsi və əmək qabiliyyəti olan əhalinin işlə təmin edilməsi imkanları nəzərə alınır. Öz gəlirlərini aşağı salmaq yolu ilə sosial yardım almaq cəhdləri bu qeyd olunan yardımlara nəzarət metodlarını təkmilləşdirir. Sosial yardım əhali kontingentlərinin gəlirləri müəyyən şərtlər və şəraitləri nəzərə almaqla reallaşdırılır. Ünvanlı sosial yardımın yüksəlməsi həm onun həddinin artımı ilə əlaqədardır. İnflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsi, ehtiyac minimumunun artımı gəlirlərin artımı az olduqda, hər şeydən qabaq ÜSY alanların sayını artırır. Ona əsasən də hər ildə iki dəfə ÜSY alanların adambaşına düşən gəlirlərin monitorinqi keçirilir.

Yaşayış minimumunun istifadə mexanizmi, onun qlobal və konkret sahə və funksional tənzimləmə siyasətini formalaşdırmaq üçün istifadə edilir. Yaşayış minimumu gəlirlərin diferensiasiyasını və əhali gəlirlərinin mənbələri arasında olan nisbətləri tənzimləmək üçün əsas verir. Yaşayış minimumunun əmək qabiliyyətli və pensiyaçılar arasında olan nisbətləri onların yaxınlaşması ilə bərabər istehlak səbətinə müvafiq diferensiasiyasını saxlamağı tələb edir. İstehlak diferensiasiyası hər bir sosial-demoqrafik əhali qrupları və məşğulluq səviyyəsinə əsasən fərqlənir.

Sosial müdafiə tədbirləri, müavinət sistemi və onun ölçüsünün təyin edilməsi stimullar yaratmaq və həmçinin əhalinin həyat səviyyəsini təmin etmək funksiyasını güdür.

ÜSY və iqtisadi inkişafın bağlılığı iş yerlərinin açılması ilə gəlirlərin artımına təsir etmək prioritetləri əsasında formalaşır. bu qeyd olunan prioritetlik əhali və dövlət maraqlar və mənafeəlik baxımından dəyərləndirilir.

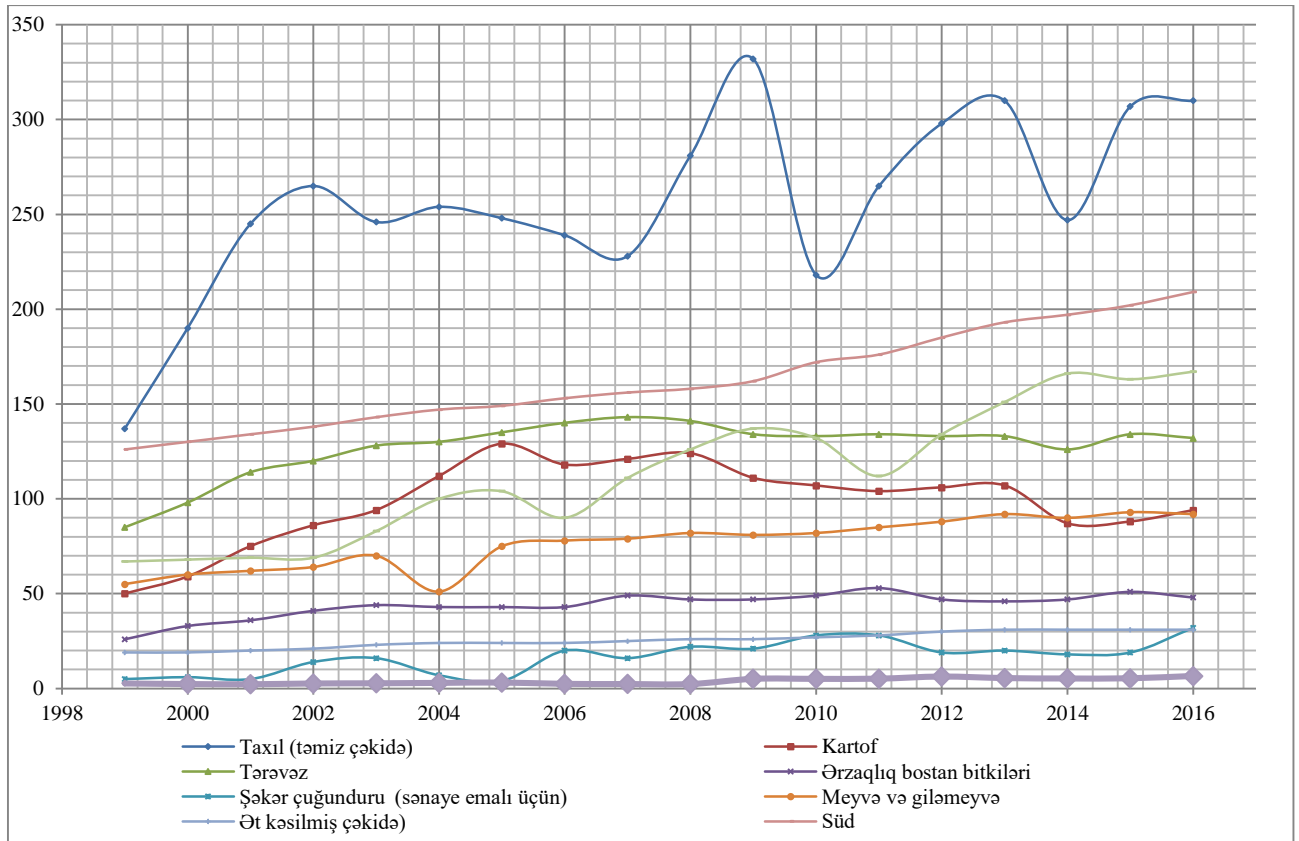
ÜSY müavinət sistemində güzəştlər və ayrı sosial əhali kontingentləri üçün verilən əlavələr xeyli neqativ halları gücləndirir, ələbaxımlılıq və korrupsiya elementlərini artırır.

Təminat səviyyəsinin proqnozu və az təminatlığın yaranma səbəblərini azaltmaq tendensiyaları kriteriyə olaraq yaranır. Adambaşına düşən gəlirə əsasən paylanma qanunamüvafiqliyi normal paylanma ilə ifadə olunur. Əhalinin adambaşına düşən aylıq gəlirlərin səviyyəsinə əsasən paylanması müvafiq olaraq aztəminatlılıq, orta təminat və yüksək gəlirləri hesablamağa imkan verir.

Bu qeyd olunan təhlil metodikası ölkədə əhali rifah halının qütbləşməsinə təsir edən faktorların effektiv təsirini dəyərləndirməklə, perspektiv istiqamətdə baş verən sosial yardımlar və müavinətlər sistemini təşkil etmək, proqnozlaşdırmaq yollarını və resurslarını müəyyən etməyə imkan verir.

Əhalinin gəlir və istehlakının dinamikası, onun əhalinin həyat səviyyəsinin dəyişməsinə baş verən tendensiyaları göstərir. İstehlakın dəyişməsi kəmiyyət və keyfiyyət indikatorlarını daxil edir. İstehlak quruluşu əhali rifah halının həyat tərzi və istehlak davranışını xarakterizə edir.

Ehtiyac minimumu ünvanlı sosial yardıma tələbatları olan ailələrə verilən vəsaitlərin məbləğini müəyyən etməyə imkan verir. İstehlakın ayrı-ayrı sosial qruplar baxımdan fərqliliyi orta və minimal yaşayış üçün vacib olan vəsaitlərin həcmi qanunla müəyyən edir. Ehtiyac kriteriyası müvafiq olaraq yaşayış minimumu dəyişdikcə ona yaxınlaşmaqla hər ildə dəyişdirilir.. bu qeyd olunan məqsədlə istehlakın quruluşunda müasir tələblərə müvafiq olan istehlak quruluşunu formalaşdırmaq iqtisadi və sosial müdafiəyə yönəldilir. Yoxsulluğun kriteriyası, hədləri və azaldılması xeyli iqtisadi faktorlar və sosial indikatorlarla tədqiq olunur. Gəlirlərin əmtəə, xidmət və sosial indikatorlarda təzahürü, onun real istehlak səviyyəsinə və tələbin ödənilməsi yollarına effektiv təsiri formalaşır.

Qrafik 2.6. Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, adambaşına il ərzində, kq

İstehlakın quruluşunda maddi və mənəvi nemətlərin istehlakı yoxsulluğun dinamikasını göstərir. Sonradan isə doyma səviyyəsi baş verməklə istehlak quruluşunda digər nemətlərin xüsusi çəkisi artır. İstehlak quruluşu ilə gəlirlərin arasında olan dinamizm təkcə kəmiyyətlə deyil, o cümlədən keyfiyyətcə də baş verir.

İstehlakın sosial faktorlardan elastikliyi isə ailədə işləyənlərin sayı, onların yaş və məşğulluq sahəsi, təhsil əsas rol oynayır.

Əhalinin sosial tərkibi transfert gəlirlərini formalaşdırdığı kimi transfert olunan istehlak növlərini formalaşdırır. Əhali istehlakı quruluşunda təminatlı ailələrdə ərzaq istehlakı 70%-ə qədər təşkil edir. Hər bir gəlir səviyyəsinə müvafiq ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətin növləri prioritet olaraq onu istehlakının doyma durumu ilə əlaqədardır. Əhalinin istehlak malları baxımdan hər birinin spesifik dəyişmə dinamikası normativ səviyyəsi və dəyişmə dinamikası vardır.

Əhali istehlakının sosial mənası onun hər bir mənbə, məhsul, xidmət növü baxımdan dəyişmə dinamikasını proqnozlaşdırmaq metodlarını və müvafiq modellərin seçilməsi yolu ilə hesabatlar aparılmasına gətirib çıxarır.

Ona əsasən də sosialyönlü siyasətin yaranması əhalinin istehlak bazarında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi, keyfiyyət və çeşid problemləri ilə tarazlaşdırılır.

FƏSİL III. ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞMƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Əhalinin sosial müdafiəsinin tarazlı və dayanıqlı planlaşma strategiyası

ƏSM-nin perspektiv istiqamətləri, müasir dövrdə iqtisadi artımın sahə, ərazi, idxal, ixrac və struktur siyasətin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı sosialyönlü strategiyaya əsaslanan prinsiplər və müddəalar əsasında işlənib hazırlanır. bu qeyd olunan strategiya vacib faktorlar və strateji məqsədlər baxımından əsaslandırılır.

Sosial müdafiə, strateji inkişaf, adambaşına düşən ÜDM artımı, onun Azərbaycan şəraitində hərtərəfli inkişafı üçün vacib olan resursların həcmi və onun quruluşu ilə formalaşır. ƏSM-nin strategiyası dünya standartları daxilində də baxılır. ƏSM-nin strateji planlaşması aşağıdakı istiqamətlərdə həll olunur:

- ÜDM ümumi artımı və adambaşına düşən gəlir səviyyəsinin artırılması;
- əhalinin istehlak səviyyəsinin və istehlakın quruluşunda xidmət, mənəvi nemətlərin xüsusi çəkisinin artırılması;
- əhalinin minimal yaşayış səviyyəsinin təkmilləşməsi və minimumların daima artırılması və onun alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq olaraq inflyasiyası;
- sağlamlıq ömür səviyyəsi və analıq kapitalı kimi keyfiyyət dəyişikliklərinin təşkil edilməsi, maddi və təşkilati quruluşun təkmilləşməsi istiqamətlərinin əsaslandırılması;
- insan inkişaf indeksini beynəlxalq standartlara müvafiq tənzimlənməsi üçün maddi- mənəvi faktorların idarə edilməsi.

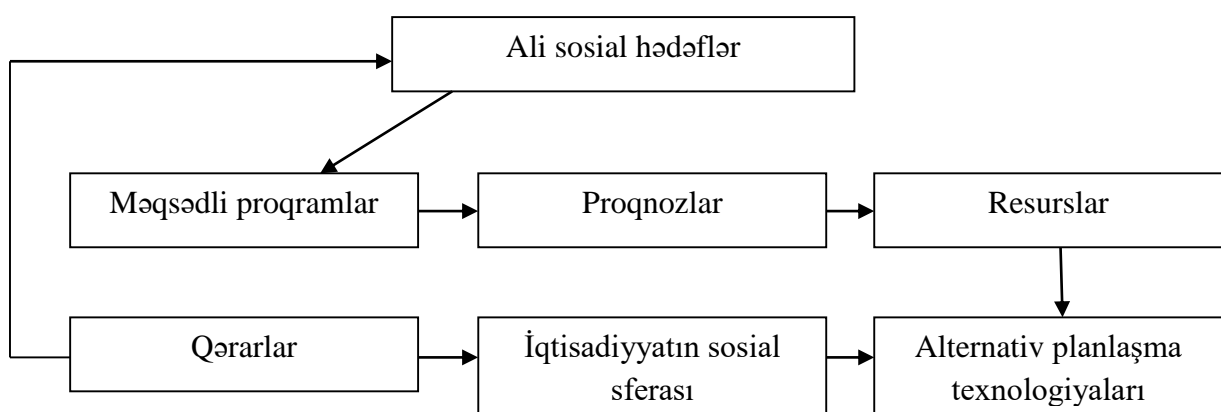
Azərbaycan iqtisadiyyatında çatılmış iqtisadi artım və potensial yeni rifahın indikatorları arasında olan hər bir istehlak və tələbat baxımdan eyni olmayan qanunauyğunluq vardır. Sosial prioritetlərin daha effektiv inkişaf tendensiyaları əsaslandırılır.

Dövlətin sosial tənzimləmə siyasətinin həlli üçün konkret yolları və tədbirləri əsaslandırılır. Azərbaycanda bu qeyd olunan tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

- ÜDM-un artımı və onun dinamik inkişafı ilə istehlak resurslarının maksimumlaşdırılması;
- iş yerlərinin artırılması, sosialyönlü sahələrlə bərabər əməyin xarakterini dəyişən sahələrin, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının, emal sənayesinin artımının tənzimlənməsi;
- infrastrukturun əsas istiqamətləri ilə bərabər, onun kompleks tarazlı inkişafı və ictimai əmək bölgüsündə rolunun artırılması;
- regional sosial prioritetlərin inkişafı və regional potensialın, ölkə iqtisadi inkişafı ilə münasibətinin tənzimlənməsi;
- idxal və ixracın sosialyönlüliyünün təmin edilməsi.

ƏSM-nin planlaşması metodologiyası bazar iqtisadiyyatında məqsədli proqram və resurs planlaşması ilə reallaşır. Məqsədli proqram sosial proqramlar, alternativ siyasət, texnologiyalar və qərar qəbu qeyd olunanlu ardıcılığı ilə baş verir. Məqsədli proqramlar müasir dövrdə uzunmüddətli strateji məqsədlər və resurslar əsasında tarazlı inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Sistemik olaraq məqsədli proqram, metodologiyasına müvafiq planlaşma aşağıdakı ardıcılıqla reallaşır (sxem 3.1.). Hər bir konkret hal üçün ƏSM-nin əsas parametrləri müəyyən olunur. Sosial müdafiə hədəfləri hər şeydən qabaq proqnoz amili ilə sistemə daxil edilir.

Sxem 3.1. ƏSM-nin planlaşmasının makroiqtisadi sxemi.

Azərbaycanda insan ehtiyacının ödənilməsi onun ölkə iqtisadiyyatının dünya ölkələrin sistemində fəallığı və keyfiyyət dəyişiklikləri tərtib olunan planlaşma və idarəetmə üsulları, texnologiyaları və yolları ilə reallaşdırılır.

Sosial proqnozlar müasir dövrdə keyfiyyət dəyişikliklərinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilir. Sosial proqnozlar normativ-hüquqi baza əsasında nüvəmələgətirici funksional struktur kimi dəyərləndirilir. Belə ki, adambaşına düşən sosial normalar, maddi və mənəvi dəyərlər və fəaliyyət növləri baxımdan planlaşdırılır. hər şeydən qabaq maddi təminat normalarına çatmaq və fərdi istehlak quruluşunun təkmilləşdirilməsi tendensiyaları və mexanizmləri sosial-iqtisadi normaların əsas istiqamətlərini formalaşdırır. Planlaşmada sosial qrupları, əhalinin yaş, məşğulluq və gəlirlərin səviyyəsinə əsasən istehlak davranışı və yaşayış səviyyəsinin perspektivi müəyyən olunur. Gəlirlərin dəyişməsi ilə istehlakın dəyişməsi arasında olan əlaqə Pareto əyriləri ilə ifadə olunur.

Gəlirlərin adambaşına düşən həcmnin artması istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin haqqını artırır. Sonradakı istehlakın quruluşunda qeyri-ərzaq və xidmətin xüsusi çəkisi artır.

Əhali gəlirləri ÜDM artım tempinə və sosial siyasətin tənzimlənməsi üçün multiplikasiya effektinə əsasən müəyyən olunur. zənnimizcə, müasir dövrdə sosial problemlərin həlli və maddi təminat funksiyası olan gəlirlərin artması, iqtisadi artıma təsir edən stimullaşdırıcı amil kimi planlaşma metodologiyasına ekzogen parametrlər kimi daxil edilir.

ƏSM-nin planlaşması metodları müasir inteqrasiya amili və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə sosial nəticələrin dəyərləndirilməsi metodikasını formalaşdırır. bu qeyd olunan isə öz növbəsində əhalinin sosial demoqrafik tərkibi, onların istehlak davranışı, tələbat sistemi və xarici təsirlərlə reaksiya gücü ilə tənzimlənir. Ona əsasən də planlaşma bazar tipli inkişafa şərait yaratmaq metodologiyasına əsaslanır. hər şeydən qabaq funksionall faktorlar deyil, normativ-sosial parametrlər və modellər kəsb edir.

Yoxsulluq kriteriyası dünya ölkələrinin inkişafında sosial oxşarlıq və effektiv inkişaf strategiyasının kriteriyası olaraq tənzimlənir. Ona əsasən də ölkədə sosial problemlərin həlli üçün və onun proqnozudur.

Biz həyat fəaliyyətinin bütün iqtisadi mənəvi və sosial müdafiə indikatorlarına müvafiq dinamikasını nəzərə almaqla proqnozlaşdırırıq. Hər bir sahənin əsas inkişaf tendensiyaları və parametrləri sosial tələbat və nəticələrə müvafiq planlaşdırdığı kimi onun təkmilləşməsi üçün funksional parametrlər, normativ - hüquqi baza əsasında işlənib hazırlanır və proqnozlaşdırılır. Ona əsasən də müasir dövrdə proqnozlaşma, funksional idarəetmə və sosial parametrlərin əldə edilməsi üçün tənzimlənmə siyasəti formalaşır. Zənnimizcə, sosial proqnozlar aşağıdakı funksional vəzifələr üçün reallaşa bilər:

- əhəlinin rifahı, maddi tələbata müvafiq artımı və onun ödənilməsi səviyyəsi və struktura müvafiq təkmilləşməsi;
- əhəli sağlamlığının təsviri, onun əsas parametrləri və müvafiq sahələrin vəzifələrini müəyyən etməsi;
- regionların sosial infraquruluşunun təşkil edilməsi, onun insanların sosial müdafiəsi istiqamətində təşkil edilməsi və planlaşması;
- regionların resurs potensialının daxili ehtiyacının ödənilməsi və ixracatçı potensialının gücləndirilməsi;

Sosial müdafiə tendensiyaları mənəvi sosial normativlərlə bərabər hər şeydən qabaq iqtisadi dayaqlar, resurslar, onların dəyişmə tendensiyaları və istifadə mexanizmləri ilə həll olunur. Ona əsasən də hər bir regionda sosial müdafiə tendensiyaları iqtisadi inkişaf sahələrin proqnozu ilə özünün resurs təminatını müəyyən edir. Resurs proqnozu, elmi-texniki tərəqqi, investisiya, onlardan istifadə və o cümlədən yeni texnologiyaları ilə reallaşır. Yeni texnologiyalar sosial sferada istehlak davranışına, onun quruluşuna təsir edən faktorlar və təsir gücləri ilə müəyyən olunur. İstehlak bazarına təsir edən faktorların sosial-demoqrafik və əhəli proqnozu ilə tarazlı iqtisadi inkişaf dinamikası əmək ehtiyatlarının regional balansını formalaşdırır.

Planlaşma texnologiyalarını təkmilləşdirmək üçün hədəflərin özünün proqnozu normativlərə, məqsədli hədəflərə müvafiq işlənib hazırlanır. Hədəflərin əsaslandırılması struktur dəyişiklikləri nəzərə alır. bu qeyd olunan hədəflərə müvafiq

maddi, maliyyə, əmək ehtiyatları, onların təkrar istehsal strukturları və mənbələri hesablanır. Ona əsasən də maliyyə-büdcə gəlirləri və vergi istehlak arasında olan tarazlığı təmin edən proqnozlar dayanıqlı və tarazlı siyasət mexanizmləri işlənilib hazırlanır.

Maliyyə siyasətinin ölkənin tələbatlarını təmin edən bütün maliyyə mənbələri hesabına dənəyən gələn dövlət gəlirlərinin xərclərini, əmtəə və xidmət bazarının ayrı-ayrı və kompleks indikatorlarını formalaşdırır. ƏSM-nin strategiyası müasir dövrdə inteqrasiya effektini nəzərə almaq, dayanıqlı və iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası əsasında işlənilir. Azərbaycan sosialyönlü siyasət formalaşdırmaqla əhəlinin problemlərini ön plana çəkir və onun həlli yolları üçün mexanizmlər tərtib edir. Ölkə prezidentinin fərmanı ilə 2020-ci ilə baxış konsepsiyası inkişafın strategiyasının və Strateji Yol Xəritələrinin ümumi əsaslarını təşkil edir.

Istehlak səviyyəsinə təsir o cümlədən əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinə müvafiq bazar təklifinin təşkil edilməsi, tələbin ödənilməsinin konkret növlərinin təkmilləşməsi yolları ilə mümkündür

Sosial ünvanlı yardımların əsas kriteriyası təminatlılıq səviyyəsi olaraq, adambaşına düşən gəlir səviyyəsi və ya da ki, istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin qiymət amilini təcrid etməklə istehlak səviyyəsi və quruluşu ilə hesablanılır. İstehlak amili olaraq ailə gəlirləri və ailə üzvlərinin sayı, onun ehtiyac və bu qeyd olunan ailənin təminat səviyyəsini müəyyən edir. Əhəli gəlirlərinin hesablanması metodikası təkmilləşdikcə onların təminat səviyyəsi müəyyən olunur. Uzun müddət əhəliyə müavinət sistemi ayrı-ayrı məhsullar və xidmətlər baxımdan tətbiq etməklə bu qeyd olunan sahələrin rentabellik səviyyəsini saxlamaq üçün dövlət tərəfindən dotasiya yolu ilə və ya da ki, sahələrə dövlət büdcəsinin çəkilən xərclərə ödəmə prinsipləri tətbiq olunur.

Ərzaq məhsullarının bölgüsü, qiymət dəyişməsi və o cümlədən ərzaq təminatı üçün şərait formalaşdırır.

Dövlətin vətəndaşların həyati tələbatlarının ödənilməsinə göstərdiyi qayğı isə özünü bilavasitə sosial təminat sistemində büruzə verir.

Əmək pensiyalarının baza hissəsi yaşayış minimumu üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərin minimum həcmi ilə hesablanılır. Təbii ki, bu qeyd olunan minimum pensiyaçıların tələbini ödəyən maddi və mənəvi nemətlər çoxluğu ilə müəyyən olunur. Əmək pensiyasının sosial hissəsi isə əmək haqqının artımı ilə sosial sığorta ödəmələrinin yığılıb formalaşmış həcmi ilə onun müddətində müvafiq mənimsənilir.

Sosial siyasətin yaranmasının əsas kriteriyası əhalinin rifahı iş yerlərinin açılması, sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin kompleks tədqiqi və proqnozu yolu ilə reallaşdırılır.

Proqnozların bazar iqtisadiyyatında resurs təminatı və alternativliyi əsas qəbul edilir.

Azərbaycanda qanunvericilik bazasında sosial qanunlar və təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün ümumi və xüsusi fəaliyyətə yönəldilən qanunlar sistemi tətbiq olunur. Belə qanunlar respublikada həm daxili qanunamüvafıqluqları, həmçinin beynəlxalq tələblərə müvafiq mexanizmlər yaratmaq məqsədini güdür. Sosial iqtisadi qanunlarda əhalinin maraqlar və mənafeləri əsas rol oynayır. Dövlətin sosial müdafiə tədbirləri, əhalinin aztəminatlı hissəsi, usaqların sayı və o cümlədən perspektiv tələbləri ödəmək üçün yönəldilən maliyyə-maddi riçaqlarla hesablanılır. Dövlət o cümlədən sosial ünvanlı yardım, güzəştlər və o cümlədən müavinatlar yolu ilə əhalinin sosial iqtisadi cəhətdən əhali kontingentlərin maddi-maliyyə imkanları formalaşdırır. İstehsal sferası vasitəsilə kiçik və orta sahibkarlığın ümumi və fərdi şəraitlərini yaratmaq və onların cari gəlirlərini artırır və dövlət büdcəsinə yığılan sosial ödəmələrin həcmi genişləndirir.

Azərbaycan vətəndaşlarının əhalinin həyat səviyyəsinin durmadan yüksəlməsi, həyat keyfiyyətinin artması dayanır. Respublikamızın son 6-7 ildə həyat keyfiyyət indeksinin yüksəlməsinə əsasən hər il bir neçə pilla irəliləyir. bu qeyd olunan siyasətin tərkib hissəsi olaraq sosial sahədə qanunların təkmilləşməsi, yeni qanunların yaradılması və zəngin hüquqi bazanın yaradılması əsas vəzifələrdəndir. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasına və Strateji Yol Xəritələrinə əsasən,

ölkənin sosial sahəsində mühüm işlərin görülməsini daxil edir. Təbii ki, görülməyə ehtimal olan işlər sosial sahədə mövcud durumun daha da inkişafına təkan verəcəkdir.

Artıq bu qeyd olunan gün ölkədə pensiyaların baza hissəsi Azərbaycanda yaşayış minimumu səviyyəsinə gəlib çatıb. bu qeyd olunanndan sonra isə pensiyaların baza hissəsini deyil, ilbəl prezidentin sərəncamı ilə sığorta hissəsinin artırılmasına üstünlük verilir. bu qeyd olunan da qanunun tələbidir, həm də minimum pensiya Azərbaycanda minimum əhalinin həyat səviyyəsi, əmək haqqı səviyyəsindədir.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, əhalinin tələbat səviyyəsində struktur dəyişikliklər yaşayış minimum üçün vacib olan maddi və mənəvi nemətlərin məcmuunu təkmilləşdirir.

Yaşayış minimumu öz mahiyyəti etibarilə əhalinin əhalinin həyat səviyyəsi nin müəyyən standartlara müvafiq idarə edilməsi mexanizmi olaraq tətbiq olunur. Yaşayış minimumu haqqında Qanun reallaşma istiqamətində daha çox onun prinsip və indikatorlarının tənzimləmə kriteriyası və digər indikatorların müəyyənləşməsində hesab göstəricisi kimi qəbul edilən qeyd olunanl edilməsidir.

Bu qeyd olunan Qanun Azərbaycanda sosial müavinatların təyin edilməsi və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və əhalinin sosial rifah halının artırılması üçün imkansız ailələrə edilən müavinatların verilməsini, müavinat almaq hüququ olan şəxslər, müavinatların növləri və bu qeyd olunan sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyir.

3.2. Sosial müdafiə və əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi prioritetləri

ƏSM-nin konseptual əsasları hər bir ölkədə spesifik hədəflər və həlli yolları tənzimlənmə və idarəetmə mexanizmləri ilə reallaşır. ƏSM-nin sistem təsviri aşağıdakı mərhələləri daxil edir:

- Mövcud iqtisadi və sosial təmaüllər, dinamika və struktur dəyişikliklər və onların əsas parametrləri olunub, real durumun ideal, və ya hər hansı konseptual hədəflərə müqayisə edilməsi verilir;

– ƏSM-nin prioritetləri müxtəlif normativ və standart prinsipləri və indikatorlara çatmaq üçün elmi və pragmatik faktorlara əsaslanmağa müxtəlif variantlarda şərti və əsaslandırmaq müddəalarla işlənib hazırlanır;

– ƏSM-nin ayrı-ayrı sahə və ərazi, həmçinin resursların istifadəsi variantları ilə dəyişmə tendensiyaları, qarşılıqlı münasibətləri, davamlı inkişaf strategiyası işlənib hazırlanır;

– ƏSM-nin kompleks sistemli təsviri modeli, onun reallaşma şərtləri və nəticələrinə çatmaq üçün trayektoriya dəyişməsinin məntiqi sxemi işlənib hazırlanır.

Azərbaycan üçün sosial prioritetlər müasir iqtisadi inkişafın nəticələrini nəzərə almaqla başqa bir tərəfdən əhalinin tələbatı sistemində və onun ƏSM-nində çatılan səviyyəsini nəzərə almaqla vacibliyi ilə ierarxiya düzülən məqsədlərini daxil edir. Uzun müddətli strategiya olmaqla aşağıdakı prioritetləri ayırmaq olar:

– Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksədilməsi, yoxsulluğun azaldılması, tam məşğulluq və regionların sosial-iqtisadi inkişafı;

– Əhalinin inkişaf indeksinin maksimuma çatdırılması, onun inkişaf etmiş ölkələrdə olan parametrlərə yaxın planlaşması ilə quruluşunda milli mədəni və etnik xüsusiyyətlərin təşəkkülü.

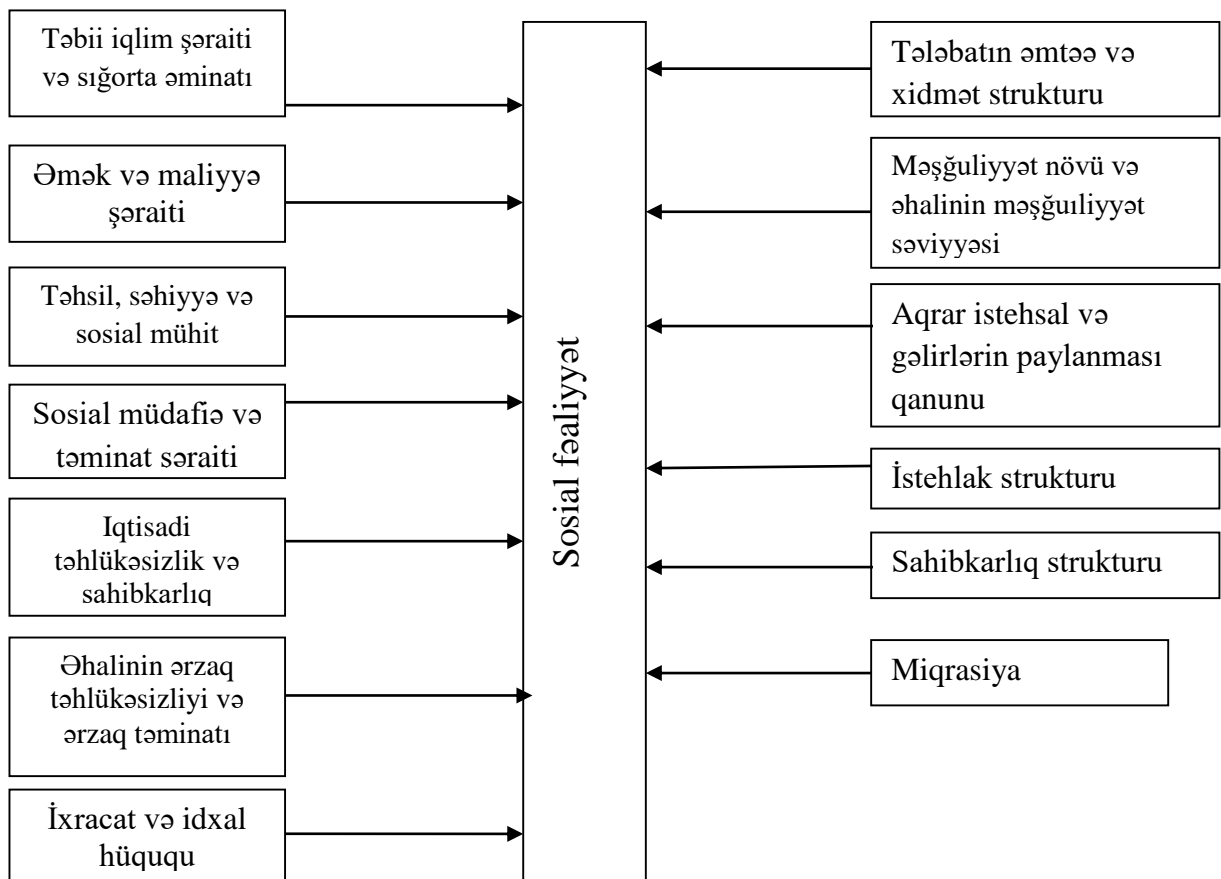
Makroiqtisadi səviyyədə ümumi iqtisadi artım, ÜDM, onun əhalinin rifahı üçün ayrılan vəsaitləri, istehlak həcmi, sosial təminatlar, insanın ömür müddəti və o cümlədən sosial infraquruluşun inkişafı ilə dəyərləndirilir. Belə ki ÜDM-un dinamikası son illərdə daha sürətlə artır.

Makroiqtisadi təhlil və proqnoz məqsədi ilə istehlakın artım sürətinə, onun maddi və mənəvi nemətlər baxımından quruluşu, o cümlədən istehlaka təsir edən istehsal və bölgü faktorları daxil edilir. İstehsal həcmiminin dəyişməsində ölkədə istehsal olunan ÜDM və onun istehsal quruluşu əsas amil olaraq rol oynayır. Açıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal həcmi faktiki istehlakı bütöv əks etdirə bilməz.

İstehlakın makroiqtisadi təhlili kompleks və sistem indikatorları, qarşılıqlı təsir və əks təsir, forma və məzmun eyniliyi, onların vahid məqsəd ətrafında effektiv təşkil edilməsini güdməklə aparılmalıdır. Bu qeyd olunan baxımdan makrosəviyyəli

istehlak, onun səviyyəsi məcnu tələb və təklif nisbətərini tənzimləyərək real həyatda dmeydana gələn və inkişaf edən məcnu əmtəə və xidmət kombinasiyaları ilə müəyyən olunur.

Makroiqtisadi təhlil göstərir ki, ÜDM-in artımı, onun istehlaka istifadə olunan hissəsinin daima üstünlüyü, istehlak olunan maddi və mənəvi nemətlərin quruluşunda keyfiyyət dəyişiklikləri, xidmət və pullu xidmətin yüksək artımı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin ödənilməsi və qiymət indeksinin azalması tendensiyaları formalaşmış.

Sxemdən aydın olunduğu kimi sosial müdafiə respublikada yerinə yetirilən islahatların aparıcı məqsəd və resurs təminatı olmaqla variantların seçilməsini müəyyən edir. İslahatlar istiqaməti olaraq ictimai mühit, azad seçim və dövlət təminatında məcburilik istehlakın maksimumlaşdırılması və onun tələbat növünə nisbətən ödənilmə dərəcəsinin maksimumlaşdırılması mexanizmləri təşkil edir. Makroiqtisadi mühit əhali üçün eyni istifadə imkanları yaratsa da, fərdi sosial və iqtisadi indikatorlar və bu qeyd olunan yaradılan ictimai mühitdən istifadə və mənimsəmə faizinə əsasən differensiallaşır. Əhali eyni gəlir səviyyəsinə sosial

demoqrafik tərkibinə və o cümlədən fəallıq dərəcəsi olan təsil məşğulluq və o cümlədən faydalılıq fəaliyyətinə malik olmadığı üçün onların əhalinin həyat səviyyəsi nə əsasən differensiasiyası baş verir.

Son illərdə ölkə baxımdan makroiqtisadi indikatorların səviyyəsində artım dinamikasına nail edilməsi, gəlirlərin artması, yerinə yetirilən sosial müdafiə tədbirlərinin effekt verməsi əhalinin məcmi gəlirlərinin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. ƏSM-nin dinamikasının mövcud durumunun öyrənilməsi ilə əlaqədar yerinə yetirilən təhlillər rifah indikatorları sayılan gəlirlərə bərabər istehlak xərclərinə də əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin il ərzində dəyişmə ehtimalı olduğundan, istehlak xərclərinin isə nisbətən sabit qalmasına əsasən həyat səviyyəsinin tətbiqində bu qeyd olunan göstəricidən istifadə edilməsinə üstünlük verir.

İstehlak xərclərinin quruluşunda ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması səbəbindən ölkə baxımdan, xüsusən kənd yerlərində istehlak xərclərinin quruluşunda qeyri-ərzaq mallarına, səhiyyə xidmətlərinə, təhsilə, digər mal və xidmətlərə xərcin xüsusi çəkisinin azaldığı müşahidə olunur, öz təzahürünü tapmışdır. Əhalinin həyat səviyyəsi nin artırılmasının makroiqtisadi mühiti aşağıdakı sxemdə öz təzahürünü tapmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sosial yönlü siyasət strategiyası neft sektoru ilə bərabər qeyri-neft sektorunun və sosial müdafiə prioritetlərinin üstünlüyü və təmin edilməsi yollarının əsaslandırılması ilə işlənib hazırlanır. Azərbaycanda uzun müddət sosial tələbin vacibliyi və onların ödənilməsi iqtisadi siyasət və tənzimləmə mexanizmlərinin əsas hədəfi olaraq proqnozlaşdırılır. Əhalinin rifahı və sosial problemləri hər bir makro və mikro vəzifələrin həllinin variantlarını tapmağı tələb edir. Müasir dövrdə Respublikamızın inkişaf modeli sosial və investisiya yönlü siyasətinin vəhdətidir.

Sosial proqnozlar sahə və ərazi baxımdan ayrı-ayrı problemlər və ünvanlı funksional təyinatına əsasən işlənib hazırlanır. Sosial siyasətin əsas vəzifələri olaraq monitar, fiskal siyasət və sosialyönümlü tənzimləmə siyasətin arasında olan tarazlı və

dayanıqlı alətlər və mexanizmlər işlənib hazırlanır. Əhalinin maddi-maliyyə, tədiyyə balanslarının tərtibi, gəlir və istehlakının balansı tərtib edilməklə baş verən struktur dəyişiklikləri əhatə etmək vəzifəsi yaranır.

ƏSM-nin prioritetliyi makro və mikrosəviyyəli parametrlər, ekzogen və parametrlərin əsaslandırılması ilə reallaşır.

NƏTİCƏ

Sosial müdafiə kompleks sahə və ərazi iqtisadi planlaşma və tənzimləmə obyektı olaraq sistem indikatorları, makro və mikrosəviyyəli idarəetmə xüsusiyyətləri və müvafiq konkret funksional məqsədlərin həlli yollarını təmin edən indikatorlar sistemi ilə əlaqədardır. Sosial tənzimləmə mexanizmləri, ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf dinamikası, iqtisadi və sosial sahələrin fəaliyyətinin effekti və insan inkişafı indeksinin artırılmasına yönəldilən mexanizmlər vasitəsi ilə idarə olunur. Sosial tənzimləmə vacibliyi iqtisadi siyasətə və onun nəticələri ilə əlaqədar olmaqla sosial tərəqqi məsələ və problemlərini həll edən tədbirlər məcmusu ilə kompleks proqram xarakterli mexanizmlər vasitəsilə təkmilləşir.

Hər bir ölkənin iqtisadi inteqrasiya sistemində iqtisadi durumu, inkişaf tendensiyaları, resurs potensialı və perspektiv dəyişmə baxışları, bu qeyd olunan ölkənin iqtisadi islahatlar və transformasiyası sistemində özünü əks etdirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inteqrasiya sistemi daxili və xarici iqtisadi tendensiyalar, ölkədə sosialyönlü siyasət və onun vacibliyi müvafiq olaraq iqtisadi və sosial tənzimləmənin əsas kriteriya və indikatorlarını, mexanizm və istiqamətlərini müəyyən edir.

Sosial tənzimləmənin əsas kriteriyası, onun konkret istiqamətləri idarəetmə və tənzimləmə prioritetləri ilə həll olunur. Aşağıdakı istiqamətlər sosial tənzimləmənin əsas istiqamətləridir:

- iqtisadi artımın dayanıqlı dəyişmə tendensiyalarını saxlamaqla onun daxilində struktur təkmilləşməyə daha üstünlük vermək;
- sosialyönlü sahə və ərazi komplekslərinin, əhəlinin məskunlaşması və iş yerləri ilə təmin edilməsi yolları ilə regionlarda inkişaf tendensiyalarını orta respublika və şəhər şəraitinə yaxınlaşdırmaq;
- ƏSM, sosial təminat və sosial tələbat sisteminin təkmilləşməsi və onların ödənilməsi üçün resurs potensialının yaranması və istifadə mexanizmlərini təkmilləşdirmək;

– sosialyönlü məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması və onların reallaşmasında daxili resurs potensialının bölgü və yenidən bölgü sistemini təkmilləşdirmək;

– ƏSM-nin tənzimlənməsi sistemində pensiya təminatı sistemini, əmək və müavinət sistemi arasında olan üzvü əlaqədar münasibətlərin metodiki cəhətdən əsaslandırılması və yeniləşməsi yollarını vermək;

Azərbaycan iqtisadiyyatı sosialyönlü olduğu üçün onun əsas parametrləri olan adam başına düşən resurs potensialı, minimal və orta təminat səviyyəsi, onların kriteriyaları, tendensiyaları və tənzimləmə xüsusiyyətləri verilir.

Respublikada sosialyönlü yardım, iqtisadi inkişaf stimulu yaratmaq tendensiyalarının əsaslarıdır. Ünvanlı sosial yardımın təkmilləşməsi üçün kreditləşmə və məşğulluğun artırılması məqsədləri əsas yanaşma metodologiyasıdır.

Dissertasiyada sosial mexanizmlərin dəyişmə dinamikası, onların tendensiyalarının təhlil etməklə mövcud problemlər və əsas istiqamətlər işlənilib hazırlanır.

Gəlirlərin tənzimlənməsi bütövlükdə tənzimləmə sisteminin prioritet və aparıcı həlqəsi olmaqla onun rifah və bölgü sistemində effektiv təsiri konkret rəqəmlər və tendensiyalar əsasında təhlil olunur. Gəlirlərin sosial ədalət prinsipləri və stimullar yaratmaq kriteriyaları baxımından dəyərləndirilməsi, mövcud yoxsulluğun ölçülməsi, müavinət sisteminin təkmilləşməsinin metodoloji aparatı kimi dəyərləndirilir.

Dissertasiyada fərqli cəhət istehlak bazarına, onun səviyyəsi və dinamikasına struktur dəyişiklərinə tənzimləmə mexanizmi kimi baxılır. Bu qeyd olunan da məqsədyönlü idarəetmə sistemi kimi sosialyönlü siyasətin aparıcı rolunu və onun istehsal, iqtisadiyyata effektiv təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Araşdırma göstərir ki, yaşayış minimumu və onun təkmilləşməsi tənzimlənmənin əsas kriteriyası və qanunvericilik bazası olmaqla ölkə iqtisadiyyatında spesifik xüsusiyyətlər ilə əlaqədardır. Yaşayış minimumu real iqtisadiyyatın ilkin həlqəsi və bölgü sisteminin əsas parametri olmaqla iqtisadi

inkişaf, rifah və təminat səviyyəsi, onun quruluşuna müvafiq olaraq dəyişikliklər kəsb edir.

Yaşayış minimumu ilə orta aylıq əmək haqqı gəlirlər və istehlak səviyyəsi arasında olan nisbətlər ölkədə tənzimləmə, retrospektiv təhlil üçün nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Yaşayış minimumunun qanun daxilində tənzimlənməsi dövlət və vətəndaş hüquqları arasında olan münasibətin iqtisadi əsaslarını daha da möhkəmlədir.

Yaşayış minimumunun tətbiqi sferası müvafiq olaraq ÜSY mexanizmlərini təkmilləşdirməyə və istehlak büdcəsində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini makroiqtisadi nisbətlər səviyyəsinə yüksəltməyə imkan verir.

ÜSY sistemində yaşayış minimumu və minimal istehlak büdcəsi arasında olan əlaqə müvafiq olaraq əhalinin gəlirləri, yığımı və istehlakı arasında olan ev təsərrüfatından, ərazi və makrosəviyyəli iqtisadi sistem kimi idarəetmə mexanizmlərinin münasibətini formalaşdırır.

Dissertasiya işinin nəticəsi olaraq konkret sosial müdafiə sistemində mövcud durumu, tələb olunan səviyyəyə çatdırılması üçün vacib olan və tövsiyə olunan müddəalar və hipotezlərin verilməsinə baxılır.

ƏSM-nin tədqiqi onun proqnozu və idarə edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının konseptual əsaslarında prioritet və məqsəd funksiyasıdır. Onun əsas metodologiyası və konkret yolları, inteqrasiya amili və dünyəvi dəyərlərə malik inkışaf xarakteristikası kimi qəbul olunur.

Sosial prioritetlər proqnozlaşdırılır, sistemli yaradılır, məqsəd ağacı, məqsəd resurs və idarəetmə mexanizmləri və metodları ilə idarə olunur, planlaşdırılır. Strateji araşdırma və marketinq planlaşması arasında olan münasibətlərin effektiv təşkil edilməsi variantların yolları əsaslandırılır.

Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşməsi, əmək prosesi və təminat sistemi arasında olan qarşılıqlı münasibətin tənzimlənməsi, əmək haqqı və müavinət sistemi arasında olan oxşar və qarşılıqlı təsirlərin dəyərləndirilməsi üsulları verilir.

Sosial müdafiə sistemində islahatların təkmilləşməsi, keçmiş əmək fəaliyyəti və müasir tələbatları ödəmək üçün vacib olan istehlak normaları ilə müəyyən olunur.

ƏSM-nin konseptual istiqamətləri onun əsas indikatorları və maliyyə mənbələrinin təkmilləşməsi istiqamətləri verilir. Dissertasiya işi araşdırma obyektii olaraq mövcud və perspektiv tendensiyalar arasında olan baş verən səbəb və nəticə münasibətlərinin təkmilləşməsi yollarını daxil edir. İstifadə olunan hipotezlər elmi tutum kəsb edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, B., 2002, s.17, 61,116
2. Azərbaycan Respublikasının mülki məəcəlləsi, s. 357
3. Azərbaycanda rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar, B., 2000, s.273
4. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri. Elmi-praktik konfransın materialları, Auditorlar Palatası, B., Nağıl evi, 2003, s.334
5. Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf proqramı. Bakı, 2002, 2006.
6. Abbasov A. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı, 2007, 602 s.
7. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət, B., Asiya, 2003, s.216
8. Axundov Ş., Axundov M. İqtisadiyyat, sahibkarlıq, bazar münasibətləri, marketing və effektivlik, B., 1992, s.272
9. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, B., Nasir, 2002, s. 445
10. Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın yaranması, B.,Azərnəşr, 2003, s.523
11. Əliyev A., Qasimov N. Azərbaycanda əhalinin əhalinin həyat səviyyəsi nin artırılmasının aktual problemləri, B., Səda nəşriyyatı, 2000, s.225
12. Əliyev M. N. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemləri) , B., Bakı Universiteti, 2003, s.42
13. Əliyev A.Ə, Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti, B., Bakı Universiteti , 2002, s.440
14. Əlirzayev Ə.Q. Respublikamızın iqtisadi inkişaf konsepsiyası və proqramı, B., Odlar Yurdu nəşriyyatı, 1999, s.104
15. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: Düşüncələr. Baxışlar, B., Bakı Universiteti, 2002, s.466
16. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi artım və maddi rifah, B., 1989, s.112
17. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadi və sosial idarəetmə: Bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunamüvafıqluqlar, Bakı, Diplomat nəşriyyatı, 1997, s.208
18. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikası, faktorları və tənzimləmə problemləri. Audit jurnalı N-1, Bakı sahibkarlıq Universiteti, 2003, s.28-33
19. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva T.Ə. Əhalinin gəlirləri və istehlakının idarə edilməsinin maliyyə mexanizmləri. Bakı, 2005.
20. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətləndirmə şəraitində Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı, 2005. 538 s.
21. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. B.,2012, səh.
22. Feyzullabəyli İ. Real bazara doğru, B., 1993, s.174
23. Heydər Əliyev İqtisadi idarəetmə məktəbi, II bu qeyd olunan raxılış, B., İqtisad Universiteti, 2003, s.207
24. Gələcəyə baxış konsepsiyası. Bakı, 2012.
25. Xudiyev N.N. Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, B., 1993, s.122

26. Quliyev T.Ə. Menecmentin (İdarəetmənin) əsasları, B., 2001, s.518
27. Quliyev R. Böyük transformasiya: Azərbaycan təşəbbüsləri, B., Nurlar nəşriyyatı, 2002, s.254
28. Məmmədov A.Q. Respublikamızın keçid iqtisadiyyatında yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaranması və reallaşması problemləri, B., 1998, s.332
29. Minimum yaşayış səviyyəsi haqqında qanun. Qanunvericilik toplusu. Bakı, 2005.
30. «Müstəqil Azərbaycan – 10 il» və BMT-nin illik məlumatları
31. Nağıyev Ə., Novruzov.V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə.Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı, B., Azərənşr, 1998, s.386
32. Nağıyev Ə.T., Quliyev R.M., Abbasova Ş.A., Tətbiqi iqtisadiyyatın elementləri, B.,Səda, 2001, s.196
33. Nağıyev Ə.T. Sosial iqtisadi inkişafın metodoloji aspektləri, B., Azərənşr, 2002, s.296.
34. Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q, Quliyev A.O. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri, B., BDU, 2001, s.234
35. Nağıyev Ə.T., Mürşüdoğ R.İ. Əhalinin sosial müdafiəsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, B., Səda, 2002, s.135
36. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1992-2001 illər ərzində, Müstəqilliyimizin 10 ili, Naxçıvan, Əcəmi, 2001, s.48
37. Mehbalıyev S., İsgəndərov R. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi, B., Çəşmə, 2002, s.544
38. Rəhmanov F. Sosial sfera keçid iqtisadiyyatı şəraitində. Bakı, 2005.
39. Rüstəmov A.A.Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində əhalinin maddi rifah halının artırılmasının iqtisadi problemləri, B., 2003, s.349
40. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə., Həmişəyeva S.U. Beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi, B., İqtisad Universiteti, 2003, s.195
41. Səfərov S. İlham Əliyev ümumi milli liderliyə layiq şəxsiyyət, B., Qismət nəşriyyatı, 2003, s.208
42. Şəkərəliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, B., BDU, 2000, s.280
43. Vəliyev D.Ə, Balakışiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M., Vergi hüququ, Dərslik, Azərbaycan Universiteti, B., 2003,s.482
44. Кислицина О. Неравенство в распределение доходов и здоровья в современной России. М., 2005, 376 с.
45. Культурная политика в Азербайджанской Республике. Министерство культуры Азербайджанской Республики, 2000, 106 с.
46. Сидорович А.В. Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку, М., 1998, с.319
47. Соловьев Б.А. Потребности, рынок, спрос, М., Экономика, 1982, с.286
48. Социально-экономические проблемы развития Азербайджанского села. Материалы конференции, Баку, Элм, 1988, с.152
49. Социальная защита населения. Под.ред.Н.М. Римашевской, М., РИЦ ИСЭПН, 2002, с.288

Xülasə

Müasir dövrdə əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin təkmilləşməsi prioritetləri adlı dissertasiyanın birinci fəsilində sosial müdafiənin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları araşdırılmış, əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin vacibliyi və metodoloji əsasları göstərilmiş, sosial dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin mahiyyəti, tərtibi və tətbiqi və əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri verilmişdir.

Sosial tənzimləmə mexanizmlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili olunduğu II fəsildə əhali gəlirlərinin dövlət tənzimləməsi əhalinin sosial müdafiəsinin mexanizminin müasir vəziyyəti təhlil olunmuş, istehlak yönümlü dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin əhalinin sosial müdafiəsinə effektiv təsirinə dəyərləndirilməsi məsələlərinə baxılmış, əhalinin yaşayış minimumu və ünvanlı sosial yardım mexanizmləri aspektləri verilmişdir. Əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsinin təkmilləşmə istiqamətləri həsr olunmuş III fəsildə əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi strategiyası: yeni hədəflər və çağırışlar verilmiş, sosial müdafiə və əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi prioritetləri göstərilmişdir.

Приоритеты совершенствования регулирования социальной защиты населения

Резюме

В первой главе диссертации исследована теоретико-методологические основы регулирования социальной защиты, важность, содержания, принципы и методологические основы регулирования социальной защиты населения, изучена механизм государственного регулирования социальной защиты населения и основные направления государственного регулирования социальной защиты населения

В главе посвященной анализу механизм государственного регулирования социальной защиты населения современных условиях анализируются современное состояние регулирования доходов населения и механизм социальной защиты в Азербайджане, изучен прожиточный минимум населения и адресная помощь.

Посвящённым путям совершенствованию системы социальной защиты и социального обеспечения населения в третьей главе изучены стратегические проблемы формирования системы социальной защиты населения и показаны перспективы и приоритеты обеспечения социальной защиты и социального обеспечения населения.

Priorities for improving the regulation of social protection of the population

Abstract

In the first Chapter of the dissertation the theoretical and methodological bases of regulation of social protection, importance, contents, principles and methodological bases of regulation of social protection of the population are investigated, the mechanism of state regulation of social protection of the population and the main directions of state regulation of social protection of the population are studied

In the Chapter devoted to the analysis of the mechanism of state regulation of social protection of population in modern conditions, analyzed the current status of regulation of incomes and the place of social protection in Azerbaijan, studied the subsistence level of the population and targeted assistance.

On ways to improve the system of social protection and social security of the population in the third Chapter studied the strategic problems of formation of system of social protection of population and the prospects and priorities the provision of social protection and social welfare.